संस्कृत-पुस्तकम्

मणिका

नवमश्रेण्यै

केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

आत्मीयच्छात्रा: !

यदि कश्चित्/काचिद् भवन्तं भवतीं वा अनुचितरूपेण स्पृशति, स: च स्पर्श: भवत्कृते असहज: अस्वाभाविक: वा स्यात् तर्हि मौनं मा तिष्ठतु।

1. भवान् /भवती अहमेव 'दोषी/दोषिणी' इति मा चिन्तयतु।
2. यस्मिन्/यस्यां भवान् /भवती विश्वसिति, तं/तां सर्वं वृत्तं सूचयतु।
3. भवान्/भवती **पॉक्सो ई बॉक्स** माध्यमेन राष्ट्रिय-बालाधिकार-संरक्षणायोगमपि सूचयितुमर्हति।

यदा भवन्तं भवतीं वा कश्चित्/काचित् अनुचितरूपेण स्पृशति तदा भवान्/भवती असहजम् अनुभवितुं शक्नोति। दुविधाग्रस्त:/दुविधाग्रस्ता भवान्/भवती असहाय:/असहाया अहमिति अनुभवितुं शक्नोति परं तथा चिन्तयितुम् आवश्यकता नास्ति। यत: भवत:/भवत्या: कश्चित् दोष: नास्ति।

एतं पिञ्जं नुदतु।

पॉक्सो ई.बॉक्स NCPCR@gov.in इत्यत्र उपलभ्यते।

नवसमाजं प्रति
Towards a new dawn

यदि भवत:/भवत्या: आयु: अष्टादशवर्षेभ्य: न्यूनम् अस्ति, भवान्/भवती कस्याञ्चिद् विपदि अस्ति अथवा दुविधाग्रस्त:/दुविधाग्रस्ता अस्ति। भवता भवत्या वा साकं कश्चन दुर्व्यवहार: घटित:, भवान्/भवती कस्मिंश्चित् सङ्कटे अस्ति अथवा कञ्चिद् एतादृशं बालकं काञ्चिद् एतादृशीं बालिकां वा जानाति तदा....

1098 इत्यस्यां सङ्ख्यायां दूरवाणीं करोतु यत: केचन उत्तमाङ्का: जीवनं परिवर्तयन्ति।

बाल-सहायिका सङ्ख्या 1098 विपद्ग्रस्तेभ्य: बालेभ्य: अहर्निशं नि:शुल्का राष्ट्रिया आपत्कालीना दूरवाणी-सेवा, महिला एवं बाल-विकास-मन्त्रालयस्य सहयोगेन चाइल्ड इंडिया फाउण्डेशन इति संस्थाया: प्रयास: अस्ति।

नवसमाजं प्रति
Towards a new dawn

स्वच्छम् भारतम्
एकं पदं स्वच्छतां प्रति

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृत-पुस्तकम्

मणिका

नवमश्रेण्यै

केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

प्रथमं संस्करणम् : एप्रिलमासः 1999

द्वितीयं संशोधितं संस्करणम् : मार्चमासः 2022

Cover Page illustration - Vishuddha (Sanskrit: विशुद्ध), or throat chakra is the fifth primary chakra according to the Hindu tradition of tantra. It is associated with discernment, creativity, self-expression through voice or communication, and eloquence in speech.

आवरण पृष्ठ चित्रण - विशुद्ध, वायु या कंठ चक्र तंत्र की हिंदू परंपरा के अनुसार पाँचवां प्राथमिक चक्र है। यह विवेक, रचनात्मक, आवाज या संचार के माध्यम से आत्म-अभिव्यक्ति और भाषण में वाक्पटुता से जुड़ा है।

प्रकाशकः : निदेशकः, केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

शिक्षा-सदनम्, 17, राउज एवेन्यु, नई दिल्ली-110002

मुद्रकः आवरण-सज्जा च : **लक्ष्मी प्रिंट इंडिया**

556, जी.टी. रोड, शाहदरा, दिल्ली-110032

पुरोवाक्

(द्वितीयं संशोधितं नूतनसंस्करणम् 2022)

प्राचीनकालादेव भारतदेशः विश्वगुरुः इति प्रथितं विश्वस्मिन्। निखिलविश्वस्य कृते मानवतायाः नैष्ठिकतायाः सहिष्णुतायाः आर्थिकशुचितादीनां सन्देशं दत्त्वा देशोऽयं समग्रं संसारम् उपकरोति। तत्र मूलभूतं कारणं संस्कृतमेव। संस्कृतं विहाय नास्ति काचिद्भाषा या समस्तां मानवसभ्यतां परिवारवत् निवस्तुं प्रेरयेत्। भाषैषा पुराकालतः एव नैजं सुगन्धं विकिरन्ती कण्ठे-कण्ठे, मुखे-मुखे भूत्वा वेदवेदाङ्गपुराणसाहित्यरूपेण प्रसृता अस्ति। भाषाज्ञानार्थं खलु चत्वारि सोपानानि भवन्ति-श्रवणम्, भाषणम्, पठनम्, लेखनञ्च। विद्यालयेषु अनुवादविधिना एव संस्कृतस्य पठनपाठनेन सम्भाषणकौशलस्य सम्यक्तया विकासः न भवति। सम्भाषणपरम्परां विना छात्राः संस्कृतं केवलं विषयम् इति मत्वा पठन्ति। तथैव प्रश्नपत्रेऽपि ते अनुवादमाध्यमेन एव उत्तरं दातुं प्रभवन्ति।

एतत्सर्वमपि दृष्ट्वा विद्यालयेषु संस्कृत-शिक्षणार्थम् उपयुक्तसरलपाठ्यपुस्तकम्, भाषाविकासाय अभ्यासपुस्तकम्, भाषादृढीकरणाय श्रव्यदृश्योपकरणादीनां निर्माणं कथं भवेद् तदर्थं केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घटनस्य शैक्षणिकविभागः सततं कार्यरतः प्रयत्नशीलः कृतसङ्कल्पश्चास्ति। एतदुद्दिश्य एव संस्कृतशिक्षणे सम्प्रेषणोपागममधिकृत्य सङ्घटनानेन माध्यमिक-उच्चमाध्यमिककक्षाभ्यः चतुर्वर्षीयनवीनसंस्कृतपाठोपक्रमस्य तदनुकूल-पाठ्यपुस्तकानां विकासाय एका नूतना प्रायोजना उपस्थापिता। अस्यां प्रायोजनायाम् अभ्यासपुस्तकसहितं नवमश्रेण्यै इदं 'मणिका' (संशोधितं नूतनसंस्करणम्, 2022) इति नामकं पाठ्यपुस्तकं विकसितम्। पुस्तकस्यास्य माध्यमेन विद्यार्थिनः संस्कृतभाषालेखने सम्भाषणे च कुशलाः स्युः इत्येव पावनम् उद्देश्यम्। पाठ्यपुस्तकस्य अभ्यासेषु नवीनतमचिन्तनप्रेरक-प्रश्नानां सङ्कलनम् अस्ति। तथा च छात्राः शब्दकोषं दृष्ट्वा शब्दार्थं ज्ञात्वा विषयमवगच्छेयुः तदुद्दिश्य पाठान्ते शब्दार्थाः अपि संलग्नीकृताः। छात्राणां मनसि संस्कृतसाहित्यं प्रति अनुरागः जिज्ञासा वा जागृयात् इति दृष्ट्या पाठस्य अभ्यासान्ते 'योग्यताविस्तारः' इति कृत्वा विशिष्टा सामग्री, सुभाषितानि, प्रहेलिकाः, हास्यकणिकाश्च सङ्कलिताः सन्ति।

राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः 2020 अनुच्छेदः 4.38 इत्यस्य अनुशंसानुगुणं प्रत्येकम् अपि विषयमधिकृत्य स्तरद्वयात्मकः पाठ्यक्रमः भवेत् यतः विद्यार्थिनां कृते विषयचयने सुगमतया विकल्पः उपलब्धः स्यात्। एतदभिलक्ष्यैव केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घटनेन नवमश्रेण्यै '**सम्प्रेषणात्मकं संस्कृतम् (कूटसङ्ख्या-119)**' इति पाठ्यक्रमः निर्धारितः। तदनुगुणमेव पुनः अस्य 'मणिका' पुस्तकस्य सम्पादनं संवर्धनं च क्रियमाणं वर्तते। तदर्थं एम. एल. खन्ना डी.ए.वी. पब्लिकविद्यालयः, द्वारका, नवदेहली इत्यस्य संस्कृतशिक्षकः श्रीअशोककुमारः, हंसराज मॉडल स्कूल, पञ्जाबीबाग, नवदेहली इत्यस्य संस्कृतशिक्षकः डॉ. श्रीओमभारद्वाजः, अमृता विद्यालयम्, पुष्पविहारम्, नवदेहली इत्यस्य संस्कृतशिक्षकः श्री उपेन्द्रकुमारमिश्रः इत्येतैः पाठ्यपुस्तक-संशोधनसमितिसदस्यैः अनवरतं परिश्रमः कृतः। अस्य पुस्तकस्य संशोधितस्वरूपप्रदानाय श्री ला०ब०शा०रा०सं०-विश्वविद्यालयस्य सहायक-प्राध्यापकः डॉ. परमेशकुमारशर्ममहोदयः सहयोगम् अकरोत्। कालानुगुणम् आवश्यकतानुसारं पुस्तकस्य निर्माणादारभ्य अधुनायावत् नैके विद्वांसः अस्य पुस्तकस्य संवर्धनं सम्पादनं च कृतवन्तः। अस्यां प्रायोजनायां यैः पाठ्यनिर्माणसमितिसदस्यैः पुस्तकसंशोधनसमिति-सदस्यैश्च अनवरतं परिश्रमः कृतः ते सर्वेऽपि नूनं साधुवादार्हाः।

पुस्तकस्य पुनः प्रकाशनार्थं केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षाबोर्ड इति सङ्घटनस्य शैक्षणिक-निदेशकः - डॉ. जोसफ इमानुवल-महोदयस्य विशिष्टं योगदानं निश्चयेन उद्देश्यं पूरयति, अतः महोदयस्य कृतेऽपि भूयांसः धन्यवादाः।

अन्यैरपि च यैः अस्य पुस्तकस्य समीक्षणाय मुद्रणाय च सहयोगः प्रदत्तः तान् सर्वान् प्रति केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्घटनं नूनं स्वकृतज्ञतां ज्ञापयति।

शिक्षाजगति किमपि मौलिकं कर्म अथवा अन्यविधं कार्यं वा अन्तिममिति कथयितुं न शक्यते। यतः सर्वत्र काले काले परिष्कारस्य संस्कारस्य वा अवकाशः भवत्येव। अतः अस्य पुस्तकस्य संशोधनाय परामर्शाः अपेक्षिताः स्वागतार्हाः च।

डॉ. विनीतः जोशी
अध्यक्षः
केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

सम्प्रेषण–आधारितः पाठ्यक्रमः

भारतीयसंविधानस्य मौलिककर्तव्यान्तर्गते [अनुच्छेद 41 (ङ) (च)] संस्कृतिसन्दर्भे विद्यालयस्तरस्य शिक्षापाठ्यचर्यायां संस्कृतस्य स्थानस्य महत्त्वं स्वयमेव सुविदितम्। सामान्यतः विद्यालयेषुसुसंस्कृतस्य अध्ययनं द्विविधं भवति–

- वाङ्मयशिक्षणम्
- भाषाशिक्षणम्

प्रायः आधुनिकविद्यालयेषु संस्कृतस्य अध्ययन–अध्यापनम् अनुवादसाहाय्येन एव भवति। इदं दृश्यते यत् अनेन मार्गेण छात्राणां संस्कृतवाचन–लेखन–भाषणनैपुण्यं न सन्तोषप्रदम्। एतेषु नैपुण्यं प्राप्तुं भूयो भूयः अभ्यासस्य आवश्यकता वर्तते। यतोहि 'अभ्याससारिणी विद्या' इति निरपवादः सिद्धान्तः।

एतदुद्दिश्य भाषा–शिक्षणे सम्प्रेषणोपागमाधिकृत्य केन्द्रीय–माध्यमिक–शिक्षा–सङ्घटनेन माध्यमिक–उच्चमाध्यमिककक्षाभ्यः संस्कृतस्य चतुर्वर्षीयनवीन–पाठ्यक्रमहेतुना तदनुकूल–पाठ्यपुस्तकविकासाय एका प्रायोजना उपस्थापिता। अस्याः योजनायाः प्रमुखोद्देश्याः सन्ति–

- राष्ट्रस्य सांस्कृतिकसमन्वये संस्कृतस्य भूमिकायाः उद्घाटनम्।
- छात्राणां मातृभाषायाः (अथवा क्षेत्रभाषायाः) संस्कृतस्य च मध्ये साम्यदर्शनम्।
- संस्कृतसाहित्ये निहितजीवनमूल्यानां प्रस्फुटनम्।
- संस्कृतवाचन–लेखन–भाषाणनैपुण्यस्य विकासः।
- रुचिकरसामग्रीनिर्माणम्।
- अन्तःसेवाप्रशिक्षणमाध्यमेन अध्यापकानां शिक्षणविधिपरिशोधनम्।
- संस्कृते वस्तुनिष्ठ–उपयुक्त–मूल्याङ्कन–विधीनाम् आयोजनम्।

अस्याः प्रायोजनायाः प्रमुखसोपानानि एतानि सन्ति–

- प्रथमचरणे पाठ्यपुस्तकस्य निर्माणम्।
- द्वितीयचरणे भाषिकतत्त्वाश्रिता कार्यपुस्तिका (अभ्यासपुस्तकम्)।
- तृतीयचरणे संस्कृतध्वनिवैशिष्ट्यं विरामचिह्नवैशिष्ट्यञ्च अधिकृत्य पाठ्यपुस्तक–सामग्रीम् अधिकृत्य 'ओडियोकैसेट्स' इत्येषां निर्माणम्। (लिंग्वाफोनध्वनि–मुद्रिकापाठ्यपुस्तकम्)
- अध्यापकनिर्देशिका इति चतुर्थचरणे।

भाषा तु कौशलप्रधानविषयः। मन्यते यत् यथा जलतरणकौशल्यार्थं जलतरणम् एव उपायः तथैव वाचन–लेखन–भाषणेषु नैपुण्यं प्राप्तुं भाषायाः भूयो भूयः श्रवणं, भाषणं, वाचनं, लेखनम् इत्येव उपायः। अतः भाषायाः शिक्षणस्य अधिगमनस्य च मूलं भाषिकतत्त्वानां भूयो भूयः अभ्यासे एव निहितम्। अस्य अभ्यासपुस्तकस्य निमार्णम् अनया दृष्ट्या एव कृतम्। इदं विश्वस्यते यत् एतैः अभ्यासैः छात्राः संस्कृतमाध्यमेन सम्भाषण–लेखनादिषु समर्थाः भविष्यन्ति। अस्मिन् अभ्यासपुस्तके चित्राणां प्रचुरप्रयोगः कृतः येन विद्यार्थिनः प्रत्यक्षविधिना एव संस्कृतस्य प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवेयुः। अनुप्रयुक्तं व्याकरणम् एव अस्य पुस्तकस्य उद्देश्यम्। छात्राः संस्कृतेन व्यवहारे सोत्साहाः भवेयुः इयम् एव कामना।

चांदकिरण सलूजा

संयोजकः, पाठ्यसामग्री–निर्माण–समितिः

मणिका-नवमी

कृतज्ञताज्ञापनम्

(संशोधितं नूतनसंस्करणम् 2022)

केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड-परामर्श-समितिः

- डॉ. विनीत जोशी, अध्यक्षः, केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षाबोर्ड, नवदेहली
- डॉ. जोसफ इमानुवल, निदेशक (शैक्षणिक-विभागः), केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षाबोर्ड, नवदेहली

पाठ्यसामग्री-निर्माणसमितिः

- श्री चांदकिरणसलूजा, प्राध्यापकः, शिक्षाविभागः, दिल्ली-विश्वविद्यालयः (संयोजकः)
- डॉ. माणिकगोविन्दचतुर्वेदी, केन्द्रीय-हिन्दी-संस्थानम् (सेवानिवृत्तः)
- श्रीमती शशिप्रभागोयल, एस.सी.ई.आर.टी. (सेवानिवृत्ता)
- श्री ओमप्रकाशठाकुरः, पूर्व-उपप्रधानाचार्यः, सर्वोदय-विद्यालयः, एफ यू ब्लॉक, पीतमपुरा, नवदेहली
- श्रीमती सन्तोष कोहली, सर्वोदय-सहशिक्षा विद्यालयः, कैलाश एन्कलेव, नवदेहली - 110034
- डॉ. भास्करानन्दपाण्डेयः, प्रवक्ता राजकीय-वरिष्ठ-बालविद्यालयः, एस. पी. रोड, नांगलोई, नवदेहली
- श्रीमती राजबत्रा, मुख्याध्यापिका, माध्यमिक-शाखा, मॉडर्न स्कूल, बाराखम्बा रोड, नवदेहली

सी.बी.एस.ई. समन्वयक

- श्री अल हिलाल अहमद (संयुक्त सचिव)

सम्पादन-समितिः (संशोधित-नूतनसंस्करणस्य)

- श्री अशोककुमारः, एम एल खन्ना डी. ए. वी. पब्लिकविद्यालयः, द्वारका, नवदेहली (संयोजकः)
- डॉ. श्रीओमभारद्वाजः, हंसराज मॉडल स्कूल पञ्जाबीबाग, नवदेहली
- श्री उपेन्द्रकुमारमिश्रः, अमृता विद्यालयम् पुष्पविहारम्, नवदेहली

राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020

देशस्य प्रत्येकं विद्यार्थी अध्ययनकाले भारतीयभाषाः इति विषये यथा षष्ठीतः अष्टमीस्तरपर्यन्तं ''एकं भारतम् श्रेष्ठं भारतम्'' इत्युपक्रमान्तर्गतम् आनन्ददायकपरियोजनायां गतिविधौ वा भागग्रहणं कुर्यात्। अनया परियोजनया गतिविधिना वा छात्राः अधिकांशरूपेण प्रमुखभारतीयभाषाणाम् उल्लेखनीयायाः परस्परसमानतायाः विषयं जानीयुः। तदन्तर्गतं तासां सामान्यध्वन्यात्मकरूपेण वैज्ञानिकरूपेण च व्यवस्थितवर्णमालां लिपिं सामान्यव्याकरणसंरचनाः च अवगच्छेयुः। संस्कृतभाषातः अन्यशास्त्रीयभाषातः वा तासां शब्दावलीस्रोतसः उद्भवस्य च अन्वेषणेन सह तद्भाषाणां समृद्धेः परस्परप्रभावस्य अन्तर्भेदस्य चापि ज्ञानं भवति। ते इदमपि जानीयुः यत् कस्मिन् क्षेत्रे का भाषा भाष्यते तथा च आदिवासिभाषाणां प्रकृतिः संरचना च कीदृशी भवति। एवं भारतस्य प्रमुखभाषासु सामान्यरूपेण उच्यमानानां केषाञ्चन वाक्यानां तत्रत्यसमृद्धसाहित्यस्य च किञ्चित् परिचयं वक्तुं शक्नुयुः (आवश्यकतानुसारम् अनुवादमाध्यमेन)। एतादृग्गतिविधिना ते भारतस्य एकतायाः सुन्दरसांस्कृतिकपरम्परायाः विविधतायाः च परिचयं प्राप्नुयुः। आजीवनं ते भारतस्य अन्यभागानां जनैः सह मेलनावसरे सहजताम् अनुभवेयुः। इयं परियोजना गतिविधिः वा रुचिकरः आनन्ददायी गतिविधिः भवेत् अपि च तत्र केनापि रूपेण मूल्याङ्कनस्य अन्तर्भावो न स्यात्। 4.16

भारतस्य शास्त्रीयभाषाणां साहित्यस्य महत्त्वं प्रासङ्गिकतां सौन्दर्यञ्च कदापि हेयदृष्ट्या वीक्षितुं न शक्यते। संस्कृतं संविधानस्य अष्टमानुसूच्यां वर्णिता महत्त्वपूर्णा आधुनिकभाषा विद्यते। अस्याः साहित्यम् एतादृशं विशालं विद्यते यत् लैटिन-ग्रीक-साहित्यं मेलयित्वा तुलना क्रियते चेदपि समानता न भवति। संस्कृतसाहित्ये गणितम्, दर्शनम्, व्याकरणम्, सङ्गीतम्, राजनीतिः, चिकित्सा, वास्तुकला, धातुविज्ञानम्, नाटकम्, कविता, कथाः, (यस्य संस्कृतज्ञानप्रणाल्यां परिगणना भवति) इत्यादिविषयाणां विशालभाण्डागारो विद्यते। एतेषां साहित्यानां लेखनं भिन्नधार्मिकजनैः सह धार्मिकेतरजनैः सामाजिकार्थिक पृष्ठभूमिवर्गीयजनैः अपि सहस्रवर्षेभ्यः लिखितं विद्यते। अनया रीत्या संस्कृतं त्रिभाषासूत्रस्य मुख्याधारविकल्पेन सह विद्यालयेषु उच्चतरशिक्षायाः सर्वेषु स्तरेषु छात्राणां कृते महत्त्वपूर्णेन समृद्धेन विकल्पेन सह प्रदीयते। संस्कृतं रोचकतया अनुभवात्मकविधिना सह समकालिकप्रासङ्गिकतानुगुणं यत्र संस्कृतज्ञानप्रणाल्याः अन्तर्भावः स्यात् विशेषरूपेण ध्वनिमाध्यमेन उच्चारणमाध्यमेन च पाठ्यते। प्राथमिकस्तरस्य माध्यमिकस्तरस्य च संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि 'संस्कृतेन संस्कृतपाठनम्' (एसटीएस) इति रीत्या पाठनीयानि। तदध्ययनम् आनन्ददायकं कर्तुं सरलमानकसंस्कृतस्य (एसएसएस) प्रयोगं कर्तुं शक्यते। 4.17

भारत का संविधान

उद्देशिका

हम, भारत के लोग, भारत को एक सम्पूर्ण [1]प्रभुत्व-संपन्न समाजवादी पंथनिरपेक्ष लोकतंत्रात्मक गणराज्य बनाने के लिए, तथा उसके समस्त नागरिकों को:

सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक न्याय,
विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म
और उपासना की स्वतंत्रता,
प्रतिष्ठा और अवसर की समता
प्राप्त कराने के लिए
तथा उन सब में व्यक्ति की गरिमा
[2]और राष्ट्र की एकता और अखंडता
सुनिश्चित करने वाली बंधुता बढ़ाने के लिए

दृढ़संकल्प होकर अपनी इस संविधान सभा में आज तारीख 26 नवम्बर, 1949 ई॰ को एतद्द्वारा इस संविधान को अंगीकृत, अधिनियमित और आत्मार्पित करते हैं।

1. संविधान (बयालीसवां संशोधन) अधिनियम, 1976 की धारा 2 द्वारा (3.1.1977) से "प्रभुत्व-संपन्न लोकतंत्रात्मक गणराज्य" के स्थान पर प्रतिस्थापित।
2. संविधान (बयालीसवां संशोधन) अधिनियम, 1976 की धारा 2 द्वारा (3.1.1977) से "राष्ट्र की एकता" के स्थान पर प्रतिस्थापित।

भाग 4 क

मूल कर्त्तव्य

51 क. मूल कर्त्तव्य – भारत के प्रत्येक नागरिक का यह कर्त्तव्य होगा कि वह –

(क) संविधान का पालन करे और उसके आदर्शों, संस्थाओं, राष्ट्रध्वज और राष्ट्रगान का आदर करे;

(ख) स्वतंत्रता के लिए हमारे राष्ट्रीय आंदोलन को प्रेरित करने वाले उच्च आदर्शों को हृदय में संजोए रखे और उनका पालन करे;

(ग) भारत की प्रभुता, एकता और अखंडता की रक्षा करे और उसे अक्षुण्ण रखे;

(घ) देश की रक्षा करे और आह्वान किए जाने पर राष्ट्र की सेवा करे;

(ङ) भारत के सभी लोगों में समरसता और समान भ्रातृत्व की भावना का निर्माण करे जो धर्म, भाषा और प्रदेश या वर्ग पर आधारित सभी भेदभाव से परे हों, ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो स्त्रियों के सम्मान के विरुद्ध हैं;

(च) हमारी सामासिक संस्कृति की गौरवशाली परंपरा का महत्त्व समझे और उसका परिरक्षण करे;

(छ) प्राकृतिक पर्यावरण की जिसके अंतर्गत वन, झील, नदी, और वन्य जीव हैं, रक्षा करे और उसका संवर्धन करे तथा प्राणिमात्र के प्रति दयाभाव रखे;

(ज) वैज्ञानिक दृष्टिकोण, मानववाद और ज्ञानार्जन तथा सुधार की भावना का विकास करे;

(झ) सार्वजनिक संपत्ति को सुरक्षित रखे और हिंसा से दूर रहे;

(ञ) व्यक्तिगत और सामूहिक गतिविधियों के सभी क्षेत्रों में उत्कर्ष की ओर बढ़ने का सतत प्रयास करे जिससे राष्ट्र निरंतर बढ़ते हुए प्रयत्न और उपलब्धि की नई उंचाइयों को छू ले;

[1](ट) यदि माता-पिता या संरक्षक है, छह वर्ष से चौदह वर्ष तक की आयु वाले अपने, यथास्थिति, बालक या प्रतिपाल्य के लिये शिक्षा के अवसर प्रदान करे।

1. संविधान (छयासीवां संशोधन) अधिनियम, 2002 द्वारा प्रतिस्थापित।

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a [1]**SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC** and to secure to all its citizens :

JUSTICE, social, economic and political;

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;

EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the[2] unity and integrity of the Nation;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do **HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.**

1. Subs, by the Constitution (Forty-Second Amendment) Act. 1976, sec. 2, for "Sovereign Democratic Republic" (w.e.f. 3.1.1977)
2. Subs, by the Constitution (Forty-Second Amendment) Act. 1976, sec. 2, for "unity of the Nation" (w.e.f. 3.1.1977)

THE CONSTITUTION OF INDIA

Chapter IV A

FUNDAMENTAL DUTIES

ARTICLE 51A

Fundamental Duties - It shall be the duty of every citizen of India-

(a) to abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem;

(b) to cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom;

(c) to uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India;

(d) to defend the country and render national service when called upon to do so;

(e) to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women;

(f) to value and preserve the rich heritage of our composite culture;

(g) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers, wild life and to have compassion for living creatures;

(h) to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform;

(i) to safeguard public property and to abjure violence;

(j) to strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement;

[1](k) to provide opportunities for education to his/her child or, as the case may be, ward between age of 6 and 14 years.

1. Subs, by the Constitution (Eighty-Sixth Amendment) Act. 2002.

पाठानुक्रमणिका

अथ स्वागतम्

स्वागतं सर्वेषां युष्माकम् अस्मिन् संस्कृतपाठ्यक्रमे।

संस्कृतं हि भारतस्य गौरवम्।

अस्माकं संस्कृतिः संस्कृतमेवाश्रिता।

ईश्वरः अस्माकं पिता माता बन्धुः सखा च।

ये तस्य उपासनां कुर्वन्ति तेषां सुखं शाश्वतं भवति।

अतः मिलित्वा ईशवन्दनां कुर्मः।

वन्दना

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्

तं देवतानां परमं च दैवतम्।

पतिं पतीनां परमं परस्तात्

विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा

एकं रूपं बहुधा यः करोति।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥

प्रथमः पाठः

अविवेकः परमापदां पदम्

ततस्तेन नकुलेन बालसमीपमुपसर्पन् कृष्णसर्पो दृष्टः।

ऋचा व्योम! एकं प्रश्नं पृच्छामि। कः सः पशुः यः सर्पस्य शत्रुः?

व्योमः ऋचे! गरुडः सर्पं भक्षयति। मयूरः अपि अहिभुक् कथ्यते।

ऋचा व्योम! एतौ तु खगौ, न तु पशू।

व्योमः आम्, ज्ञातम्। एषः नकुलः सर्पस्य शत्रुः यस्य चित्रम् अत्र दत्तम्।

ऋचा इदानीं वद, किम् अस्यां कथायां सर्पः बालं दशति अथवा नकुलः सर्पं मारयति?

व्योमः एतत् तु कथां पठित्वा एव ज्ञास्यामः परन्तु प्रथमम् एतत् वद – कुतः गृहीता एषा कथा?

ऋचा मम आचार्या अकथयत्–एषा कथा हितोपदेशात् गृहीता। तत्र अनेकाः मनोरञ्जकाः नीतिकथाः सन्ति।

व्योमः बाढम्। पाठं पठित्वा तव प्रश्नस्य उत्तरं दास्यामि।

ऋचा शोभनम्! अधुना पाठं पठामः।

प्रथमः पाठः

अविवेकः परमापदां पदम्

अस्ति उज्जयिन्यां माधवः नाम विप्रः। एकदा तस्य भार्या स्वबालापत्यस्य रक्षार्थं तम् अवस्थाप्य स्नातुं गता। अथ ब्राह्मणः राज्ञा श्राद्धार्थं निमन्त्रितः। ब्राह्मणः सहजदारिद्र्यात् अचिन्तयत्–यदि सत्वरं न गच्छामि तर्हि अन्यः कश्चित् श्राद्धार्थं वृतः भवेत्। यतः–

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्॥

किन्तु बालस्य अत्र रक्षकः नास्ति। तत् किं करोमि? भवतु, चिरकालपालितम् इमं पुत्रनिर्विशेषं नकुलं बालरक्षायां व्यवस्थाप्य गच्छामि। तथा कृत्वा गतः। ततस्तेन नकुलेन बालसमीपम् उपसर्पन् कृष्णसर्पः दृष्टः। स तं व्यापाद्य खण्डशः कृतवान्। अत्रान्तरे ब्राह्मणोऽपि श्राद्धं गृहीत्वा गृहम् उपावृत्तः। ब्राह्मणं दृष्ट्वा नकुलः रक्त-विलिप्त-मुख-पादः तस्य चरणयोः अलुठत्। विप्रः तथाविधं तं दृष्ट्वा बालकोऽनेन खादितः इति अवधार्य कोपात् नकुलं व्यापादितवान्। अनन्तरं यावत् उपसृत्य अपत्यं पश्यति तावद् बालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापादितः तिष्ठति। ततः तम् उपकारकं नकुलं मृतं निरीक्ष्य आत्मानं मुषितं मन्यमानः ब्राह्मणः परं विषादम् अगच्छत्। अत उच्यते–

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः॥

शब्दार्थाः

अक्रियमाणस्य (वि०) [कृ+कर्मवा०+शानच्, ष०वि०ए०व०]	(क्षिप्रम्) न क्रियमाणस्य	(तुरन्त) न किये जाते हुए कार्य का	of the task which is not being accomplished immediately.
अपत्यस्य (सं०) [नपुं०, ष०ए०व०]	सन्ततेः	सन्तान का	of the child.
अलुठत् (क्रि०) [लुठ्, लङ् प्र०पु०ए०व०]	(भूमौ) लुठति स्म	लोटने लगा	rolled on the ground.
अवधार्य (अव्य.) [अव+ धृ+णिच्+ल्यप्]	अवगत्य/मत्वा	निश्चय करके	having thought.

अवस्थाप्य (अव्य०) [अव+स्था+णिच्+ल्यप्]	स्थापयित्वा/नियोज्य	नियुक्त करके	having placed.
आदानस्य (वि.) [ष०ए०व०नपुं०]	'प्रदानस्य' विलोमः, स्वीकरणस्य	लेने का	(of) receiving, accepting.
आपदाम् (सं०) [स्त्री० आपद् ष०ब०व०]	सङ्कटानाम्, विपदाम्	विपत्तियों का	of the calamities.
उपसर्पन् (वि०)[उप+सृप्+शतृ, पुं० प्र०ए०व०]	समीपम् गच्छन्	पास जाते हुए	going near.
उपसृत्य (अव्य०)[उप+सृ+ ल्यप्]	समीपं गत्वा	पास जाकर	having approached.
उपावृत्तः (क्रि०) (उप+आ+वृत्) (प्र० पु०ए०व०)	प्रत्यागतः	लौट आया	returned.
कृष्णसर्पः (सं.) [कृष्णः चासौ सर्पः कर्मधा०]	कृष्णः भुजङ्गः	काला साँप	black snake.
क्षिप्रम् (अव्य०)	शीघ्रम्, आशु, सत्वरम्	शीघ्र, जल्दी	quickly, soon.
गुणलुब्धाः (वि०) [गुणैः लुब्धाः तृ० त० पु०]	गुणैः आकृष्टाः	गुणों द्वारा आकृष्ट	attracted by virtues.
पदम् (सं०) [नपुं०, प्र०ए०व०]	स्थानम्	स्थान	place.
पुत्रनिर्विशेषम् (क्रि० वि०)	पुत्रतुल्यम्	पुत्र के समान	like a son.
मुषितम् (वि०) (द्वि०ए०व०)[मुष्+क्त]	वञ्चितम्	ठगा हुआ, लुटा हुआ	robbed, deceived.
रक्तविलिप्तमुखपादः (वि०) (पुं०प्र०ए०व०) [रक्तेन विलिप्तं मुखं पादाः च यस्य सः (ब०व्री०)]	रुधिरलिप्तमुखचरणः	रक्त से सने हुए मुख और पैर वाला	one with feet and mouth smeared with blood.
रसम् (सं०) (पुं०द्वि०ए०व०) (सन्दर्भे)	आनन्दम्, महत्त्वम्	आनन्द, महत्त्व, सार	substance, significance.

विमृश्यकारिणम् (वि०) (पुं०द्वि०ए०व०)	विचार्य कार्यकर्तारम्	विचारपूर्वक कार्य करने वाले को	to a person who acts thoughtfully.
विषादम् (सं०) (पुं०द्वि०ए०व०)	शोकम्; खिन्नता	दु:ख	dejection, unhappiness, distress.
वीक्ष्य (अव्य०)(वि+ईक्ष्+ल्यप्]	दृष्ट्वा	देखकर	after having seen.
वृणते (क्रि०) [वृ० लट्, प्र०पु०ब०व०]	वरणं कुर्वन्ति	वरण करती हैं	prefer, choose.
वृत: (वि०) (पुं०प्र०ए०व०) [वृ+क्त]	आमन्त्रित:	निमन्त्रित	invited.
व्यापादितवान् (क्रि०) [वि+आ+पद्+णिच्+क्तवतु]	हतवान्	वध किया , मार दिया	killed.
सत्वरम् (अव्य०)	शीघ्रम्	जल्दी	quickly.
सुस्थ: (वि०) [पुं० प्र०ए०व०]	सम्यक् स्थित:	सही दशा में विद्यमान, सही रूप में	alright.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

स्वबालापत्यस्य	=	स्वबाल+अपत्यस्य	कश्चित्	=	क:+चित्
तद्रसम्	=	तत्+रसम्	ततस्तेन	=	तत:+तेन
ब्राह्मणोऽपि	=	ब्राह्मण:+अपि	बालकोऽनेन	=	बालक:+अनेन
सर्पश्च	=	सर्प:+च	अत उच्यते	=	अत:+उच्यते

सन्धिकार्यम्

अस्ति+उज्जयिन्याम्	=	अस्त्युज्जयिन्याम्	बालस्य+अत्र	=	बालस्यात्र
कृष्णसर्प:+दृष्ट:	=	कृष्णसर्पो दृष्ट:	विप्र:+तथाविधम्	=	विप्रस्तथाविधम्
तत:+तम्	=	ततस्तम्	निरीक्ष्य+आत्मानम्	=	निरीक्ष्यात्मानम्

संयोगः

क्षिप्रमक्रियमाणस्य = क्षिप्रम्+अक्रियमाणस्य

क्रियामविवेकः = क्रियाम्+अविवेकः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –

(क) उज्जयिन्यां किं नाम विप्रः अवसत्? ....

(ख) माधवः केन श्राद्धार्थं निमन्त्रितः? ....

(ग) अक्रियमाणस्य कर्तव्यस्य रसं कः पिबति? ....

(घ) 'किं करोमि' इति कः चिन्तयति? ....

(ङ) कृष्णसर्पः केन दृष्टः? ....

(च) नकुलं कः व्यापादितवान्? ....

(छ) सम्पदः कं वृणते? ....

2. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत –

(क) ब्राह्मणः बालकस्य रक्षायै कम् उपायम् अचिन्तयत्?

....

(ख) ब्राह्मणेन अविचार्य किं कृतम्?

....

(ग) कालः कस्य रसं पिबति?

....

(घ) कीदृशः नकुलः ब्राह्मणस्य चरणयोः अलुठत्?

....

(ङ) नकुलेन कः व्यापादितः?

....

(च) परमापदां पदं किम्?

....

(ङ) सम्पदः कीदृश्यः भवन्ति?

....

3. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) माधवः **उज्जयिन्याम्** अवसत्। ....

(ख) ब्राह्मणी शिशोः रक्षार्थं **ब्राह्मणं** नियोज्य स्नातुं गता। ....

(ग) ब्राह्मणः **दारिद्र्यात्** अचिन्तयत्। ....

(घ) यदि कार्यं क्षिप्रं न क्रियते तदा कालः **तस्य** रसं पिबति। ....

(ङ) स ब्राह्मणः **नकुलं** बालरक्षायाम् व्यवस्थापयत्। ....

(च) नकुलः समीपम् आगच्छन्तं **कृष्णसर्पम्** अमारयत्। ....

(छ) नकुलस्य मुखं पादाः च **रक्तेन** विलिप्ताः। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'अस्ति उज्जयिन्यां माधवः नाम विप्रः।' अस्मिन् वाक्ये किं क्रियापदं प्रयुक्तम्? ....

(ख) 'किन्तु बालस्य अत्र रक्षकः नास्ति।' अत्र किं कर्तृपदं वर्तते? ....

(ग) 'ब्राह्मणं दृष्ट्वा नकुलः रक्तविलिप्तमुखपादः तस्य चरणयोः अलुठत्।' अस्मिन् वाक्ये किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम्? ....

(घ) 'अत्रान्तरे ब्राह्मणोऽपि श्राद्धं गृहीत्वा गृहम् उपावृत्तः।' अत्र 'दत्त्वा' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रदत्तम् अस्ति? ....

(ङ) 'बालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापादितः तिष्ठति।' अत्र 'बालकः सुस्थः' इत्यनयोः पदयोः किं विशेषणपदम् अस्ति? ....

(च) 'यदि सत्वरं न गच्छामि' इत्यत्र 'शीघ्रम्' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्? ....

5. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि पुस्तिकायां लिखत –

(क) ब्राह्मणः नकुलं बालरक्षार्थं व्यवस्थाप्य गच्छति।

(ख) उज्जयिन्यां माधवो नाम विप्रः वसति।

(ग) ब्राह्मणः श्राद्धं गृहीत्वा प्रत्यागच्छति।

(घ) ब्राह्मणः श्राद्धार्थं राज्ञा निमन्त्रितः भवति।

(ङ) ब्राह्मणः श्राद्धार्थं राज्ञः प्रासादं गच्छति।

(च) नकुलः बालकस्य समीपम् आगच्छन्तं सर्पं मारयति।

(छ) ब्राह्मणः सुस्थं पुत्रं दृष्ट्वा विषादमनुभवति।

(ज) नकुलस्य मुखं रक्तविलिप्तं भवति।

(झ) ब्राह्मणः रक्तविलिप्तमुखं नकुलं दृष्ट्वा चिन्तयति– 'नूनं खादितः मे पुत्रः अनेन नकुलेन।'

(ञ) सहसा क्रियां न विदधीत।

6. **अधोलिखितकथनयोः उचितभावार्थं (✔) इति चिह्नेन प्रदर्शयत –**

(अ) **सहसा विदधीत न क्रियाम्–**

(i) कार्यं सर्वदा एव विचार्य कर्तव्यम्।

(ii) कार्यं यदा कदा एव विचार्य कर्तव्यम्।

(iii) कानिचित् कार्याणि एव विचार्य कर्तव्यानि न तु सर्वाणि।

(ब) **क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्–**

(i) कालः कार्यस्य आनन्दं नाशयति।

(ii) कार्यस्य आनन्दः स्वयम् एव नश्यति।

(iii) कार्यस्य स्वादः न्यूनः भवति।

7. **समुचितप्रतीपमेलनं कुरुत –**

(क) आदानम्	....	दूरम्
(ख) समीपम्	....	अपसृत्य
(ग) दारिद्र्यम्	....	अविवेकः
(घ) विवेकः	....	प्रदानम्
(ङ) उपसृत्य	....	सम्पन्नता

8. **अत्र विशेषणानि दत्तानि। एतानि अधोलिखितविशेष्यैः सह योजयत –**

विशेषणानि – चिरकालपालितः, पुत्रनिर्विशेषः, कृष्णः, रक्तविलिप्तमुखपादः, सुस्थः, व्यापादितः, उपकारकः, मृतः

विशेष्याणि –	**नकुलः**	**बालकः**	**सर्पः**
	....	....	....
	....	....	....
	....	....	....

अन्वयः

1. **अन्वयः** – आदानस्य, प्रदानस्य, क्षिप्रम् अक्रियमाणस्य च कर्तव्यस्य कर्मणः तद्रसम् कालः पिबति।

2. **अन्वयः** – क्रियाम् सहसा न विदधीत, अविवेकः परम् आपदाम् पदम् (अस्ति)। गुणलुब्धाः सम्पदः स्वयम् एव विमृश्यकारिणम् (नरम्) हि वृणते।

योग्यताविस्तारः

(क) भावविस्तारः

गुणलुब्धाः सम्पदः – सम्पदः तं पुरुषमेव वृण्वन्ति यः विचार्य कार्यं करोति। अतएव उच्यते–

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम्।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते॥

अपि च –

गुणैरुत्तुङ्गतां याति नोच्चैरासनसंस्थितः।
प्रसादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते॥
न हि जन्मनि ज्येष्ठत्वं, ज्येष्ठत्वं गुण उच्यते।
गुणाद् गुरुत्वमायाति दधि दुग्धं घृतं यथा॥

(ख) भाषाविस्तारः

(1) तत्पुरुषबहुव्रीहिसमासयोः भेदः

यदा अन्तिमपदं प्रधानं वर्तते, पूर्वपदं च तस्मिन् आश्रितं, तदा तत्पुरुषसमासः भवति, यदा च अन्यपदप्रधानं वर्तते तदा बहुव्रीहिः समासः भवति यथा–

रक्तविलिप्तम् = रक्तेन विलिप्तम्, तृ० तत्पुरुषः

रक्तविलिप्तं मुखं पादौ च यस्य सः = रक्तविलिप्तमुखपादः, बहुव्रीहिः

(2) उपपदतत्पुरुषः–

विमृश्य करोति इति विमृश्यकारिन्। सम्यक् तिष्ठति इति सुस्थः।

पयः ददाति इति पयोदः। पयांसि धीयन्ते अस्मिन् इति पयोधिः।

जले जायते इति जलजम् एवं पङ्कजम्, सरसिजम्, अम्बुजम् आदयः।

(3) यदा धातोः पूर्वमुपसर्गः भवति तदा 'क्त्वा' प्रत्ययस्य स्थाने 'ल्यप्' भवति। अत्र केवलं 'य' अवशिष्यते।

अधि+इ+ल्यप् = अधीत्य। वि+अव+स्था (णिच्)+ल्यप् = व्यवस्थाप्य।

अव+धृ+ल्यप् = अवधृत्य। अव+धृ+ (णिच्)+ल्यप् = अवधार्य।

(4) (i) 'क्त' प्रत्ययेन युक्तानि पदानि विशेषणानि भवन्ति।

यथा–वृतः ब्राह्मणः।

(1) पालितं नकुलम् (2) मृतं सर्पम् (3) सुप्तां कन्याम् (4) व्यापादितः सर्पः (5) कृतं कार्यम्

(ii) क्रियापदानि अपि भवन्ति। यथा –

(1) तेन पुस्तकं पठितम् (2) तेन फलानि भक्षितानि (3) मया दूरदर्शनं दृष्टम्

5. उदाहरणानुसारं शब्दनिर्माणं कुरुत –

(क)	**सम्यक् तिष्ठति**	=	**सुस्थः**
(1)	समीपे तिष्ठति	=	समीपस्थः
(2)	दूरे तिष्ठति	=	....
(3)	निकटे तिष्ठति	=	....
(ख)	**वृक्षे तिष्ठति**	=	**वृक्षस्थः**
(1)	गृहे तिष्ठति	=	....
(2)	विमाने तिष्ठति	=	....
(3)	समाधौ तिष्ठति	=	....

6. उदाहरणम् अनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत –

सः पाठकः यः पठति

(क) सः पालकः यः ....

(ख) सः नर्तकः यः ....

(ग) सः गायकः यः ....

(घ) सः याचकः यः ....

(ङ) सः धावकः यः ....

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

यानस्याङ्गं हरेः शस्त्रं चिह्नं भारतभूपतेः।
चलन्तं वर्तुलाकारं यो जानाति स पण्डितः॥

भावार्थः – वाहनस्य एकम् अङ्गं, विष्णोः शस्त्रं, भारतीयसर्वकारस्य चिह्नं, वर्तुलाकारं च चलन्तं, यः अवगच्छति सः विवेकशीलः विद्वान् अस्ति।

एहि हसाम

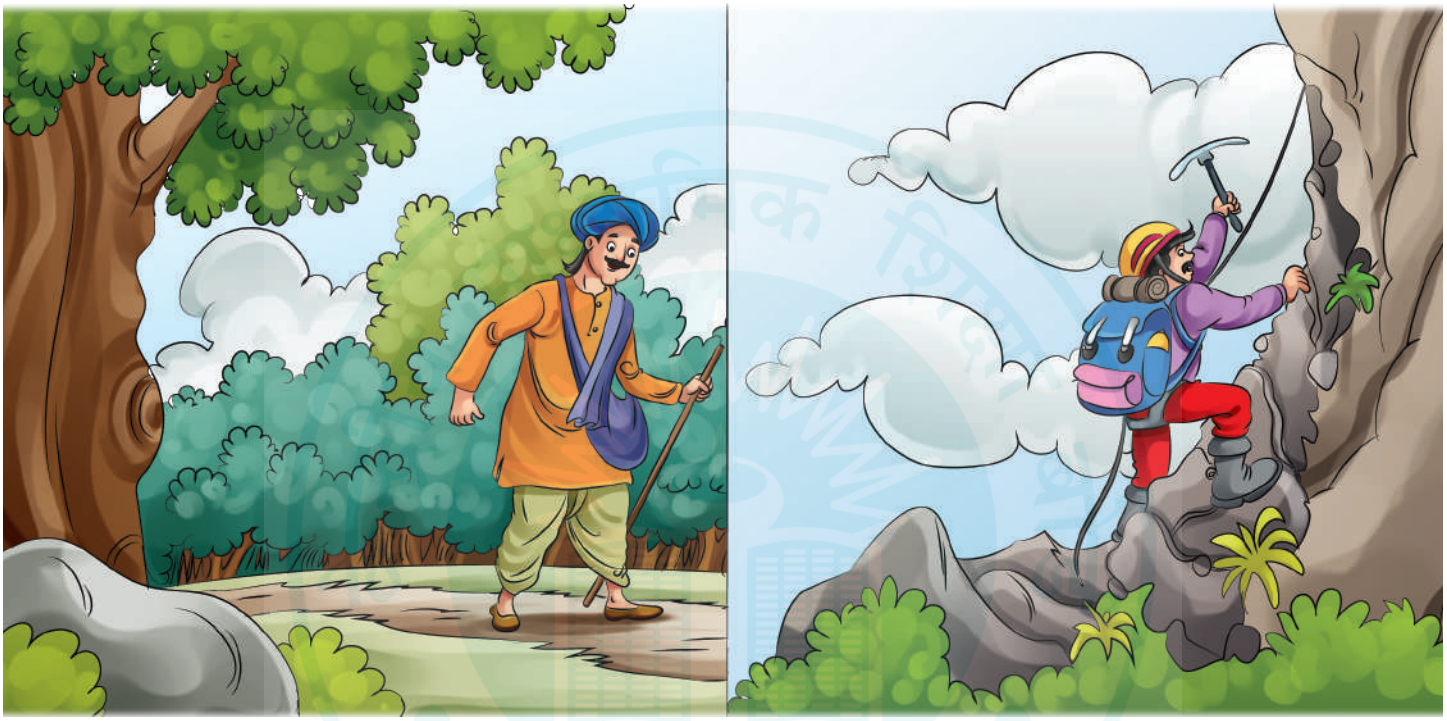
पतिः – (पत्नीं प्रति उच्चस्वरेण) – मम स्नानाय उष्णं जलं शीघ्रम् आनय, अन्यथा....!!!

पत्नीः – (क्रोधपूर्वकम्) अन्यथा, भवान् किं करिष्यति?

पतिः – (ससम्भ्रमम्) – किं करिष्यामि? शीतलेन जलेन एव स्नानं करिष्याम्यहम्।

द्वितीयः पाठः

पाथेयम्

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणाम्। मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति।

विवेकः अये विशाल! नमस्ते! आगच्छ, उपविश।

विशालः नमस्ते! विवेक! उपविशामि परन्तु त्वं तु कुत्रापि गन्तुम् उद्यतः इव प्रतीयसे।

विवेकः आम्! मम मातुलः युद्धक्षेत्रात् प्रतिनिवृत्तः। अहं तं द्रष्टुं गच्छामि।

विशालः अहो! धन्यः तव मातुलः यः एवं देशसेवायां संलग्नः। अत्र स्यूते किमेतत् नयसि?

विवेकः स्यूते पाथेयम् अस्ति।

विशालः पाथेयं किं भवति?

विवेकः (विहस्य) शृणु, पथि हितकरं पाथेयं भवति। अतः स्यूते कानिचित् फलानि अथ च, ज्ञानवर्धनाय द्वित्राणि पुस्तकानि अपि सन्ति।

विशालः इदानीं ज्ञातम्। अतएव अस्माकं 'मणिका' पाठ्यपुस्तके 'पाथेयम्' इति पाठे सुभाषितानि सन्ति।

विवेकः ननु सुभाषितानि एव अस्माकं जीवने मार्गदर्शनं कुर्वन्ति।

विशालः शुभाय भवतु ते पाथेयम्।

द्वितीयः पाठः

पाथेयम्

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम्।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते॥ 1॥

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते,
सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि।
चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते,
सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते॥ 2॥

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति॥ 3॥

शोको नाशयते धैर्यं, शोको नाशयते श्रुतम्।
शोको नाशयते सर्वं, नास्ति शोकसमो रिपुः॥ 4॥

गौरवं प्राप्यते दानात् न तु वित्तस्य सञ्चयात्।
स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः॥ 5॥

सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्।
असद्भिः शपथेनापि जले लिखितमक्षरम्॥ 6॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्॥ 7॥

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद्
भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति॥ 8॥

वयमिह परितुष्टाः वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः।
स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः॥ 9॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्॥ 10॥

शब्दार्थाः

अनुद्धताः (वि०) [न उद्धताः (नञ् त० पु०)]	निरभिमानिनः, अभिमानरहिताः	अभिमान रहित	modest.
उपशमः (सं०)	मनः शान्तिः	मन को शान्त रखना, अंहकार से दूर रहना	tranquillity of mind.
खन्यमाना(वि०) [खन्+कर्म०वा०+शानच् (स्त्री०) प्र०ए०व०]	खननं क्रियामाणा	खोदी जाती हुई	being dug.
गच्छन् (वि०)(गम्+शतृ प्र०ए०व०)	व्रजन्	जाता हुआ	while going.
तृष्णा (सं०)(स्त्री०, प्र०ए०व०)	कामना, लालसा	इच्छा, लालसा	desire, hankering.
तोयम् (सं०)(नपुं० प्र०ए०व०)	जलम्	पानी	water.
दुकूलैः (सं०)(नपुं० तृ०ब०व०)	चीनांशुकैः	रेशमी वस्त्रों से	with silken garments.
नवाम्बुभिः (सं०)(पुं० तृ०ब०व०)	नवीनजलैः (युक्ताः)	नवीनजल से (परिपूर्ण)	(filled) with fresh waters.
निर्विशेषः निर्गतः विशेषः यस्मात् स निर्विशेषः [ब०व्री०]	यत्र भेदो नास्ति	जहाँ भेदभाव नहीं है	where there is no difference.

निर्व्याजता (सं०) [व्याजस्य अभाव: निर्व्याज:; तस्य भाव: निर्व्याजता]	कपटशून्यता	छल से दूर रहना	without sense of deceit and wickedness.
निवेदितवान् (क्रि०) [नि+विद्+णिच्, क्तवतु, प्र०ए०व०]	निवेदनम् अकरोत्	निवेदन किया	represented, stated.
पयोदानाम् (सं०) (पु०ष०ब०व०)[पय: ददाति इति पयोद:, तेषाम्](उप०त०पु०)	मेघानाम्	बादलों के	of the clouds.
पयोधीनाम् [पयांसि धीयन्ते अस्मिन् पयोधि:, तेषाम्]	सागराणाम्	समुद्रों के	of the oceans.
पाथेयम् (सं०)(नपुं० प्र०ए०व०)[पथि हितम्]	जीवनयात्रायै सुभाषितरूपा भोज्यसामग्री	जीवनयात्रा के लिए सुभाषित रूपी भोज्यसामग्री	good saying as provisions for the journey of life.
पिपीलक: (सं०) (पुं०प्र०ए०व०)	पिपीलक:	चींटा	an ant.
फलोद्गमै: (सं०) (पुं०तृ०ब०व०)	फलानाम् उद्गमै: (ष०त०पु०)	फलों के आने से	with the coming of fruits.
भूरिविलम्बिन: (वि०)(पु०प्र०ब०व०)	(भूमिं प्रति) अति लम्बमाना:	(भूमि की ओर) अत्यधिक लटके हुए	hanging much below (towards the earth).
मथ्यमानात् (वि०)[मथ्+कर्मवा.+शानच्, पं०ए०व०]	मन्थनं क्रियमाणात्	जिसका मन्थन किया जा रहा है, उससे (रगड़ने से)	being churned (being stirred)
मार्गारब्धा: (वि०)[मार्गे आरब्धा: (स०त०पु०), आ+रभ्+क्त,] (पु०प्र०ब०व०]	समुचितदिशि प्रवर्तिता:	सही दिशा में किये गये (प्रयत्न)	efforts made in right direction.
मूढै: (वि०)(पुं०तृ०ब०व०)	मन्दबुद्धिभि:, मूर्खै:	नासमझ मूर्खों द्वारा	by unintelligent, by fools.
रत: (वि०) [रम्+क्त](पुं० प्र०ए०व०)	लीन:, तल्लीन:	लगा हुआ, संलग्न	engrossed.
वल्कलै: (सं०) (पुं०तृ०ब०व०)	वृक्षाणां त्वग्भि: निर्मितै: वस्त्रै:	वृक्ष की छाल से बने वस्त्रों से	by the garments made of the beark of trees.

वाक्संयमः (सं०) (पुं०प्र०ए०व०)[वाचि संयमः (स०त०पु०)]	वाचः नियमनम्, अपभाषणाद् वा निवृत्तिः	वाणी का संयम	control over language.
विधीयते (क्रि०) [वि+धा, कर्मवा०, लट् प्र० पु०ए०व०]	क्रियते	किया जाता है	is done.
सद्भिः (वि०) (पुं० सत् तृ०ब०व०]	सज्जनैः	सज्जनों द्वारा	by gentlemen.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

नम्रास्तरवः	=	नम्राः+तरवः	सद्भिस्तु	=	सद्भिः+तु
काष्ठादग्निः	=	काष्ठात्+अग्निः	अग्निर्जायते	=	अग्निः+जायते
भूमिस्तोयम्	=	भूमिः+तोयम्	नास्त्यसाध्यम्	=	न+अस्ति+असाध्यम्
शतान्यपि	=	शतानि+अपि	स्थितिरुच्चैः	=	स्थितिः+उच्चैः
वल्कलैस्त्वम्	=	वल्कलैः+त्वम्	कोऽर्थवान्	=	कः+अर्थवान्
अक्रोधस्तपसः	=	अक्रोधः+तपसः	नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनः	=	नवाम्बुभिः+भूरिविलम्बिनः
चिन्तामणिश्चिन्तितम्	=	चिन्तामणिः+चिन्तितम्			

सन्धिकार्यम्

सङ्गः+सकलम्	=	सङ्गस्सकलम्	असद्भिः+शपथेन	=	असद्भिश्शपथेन
सत्पुरुषाः+समृद्धिभिः	=	सत्पुरुषास्समृद्धिभिः	मार्गारब्धाः+सर्वयत्नाः	=	मार्गारब्धास्सर्वयत्नाः

संयोगः

पयोधीनामधः	=	पयोधीनाम्+अधः	शिलालिखितमक्षरम्	=	शिलालिखितम्+अक्षरम्
सर्वेषामपि	=	सर्वेषाम्+अपि	सर्वकारणमिदम्	=	सर्वकारणम्+इदम्
वयमिह	=	वयम्+इह	कामितमेव	=	कामितम्+एव

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया एकपदेन उत्तराणि लिखत –

(क) पृथिव्यां कति रत्नानि? ....

(ख) केषाम् उद्गमैः तरवः नम्राः भवन्ति? ....

(ग) के समृद्धिभिः अपि अनुद्धताः भवन्ति? ....

(घ) परं भूषणं किम्? ....

(ङ) पयोदाः कैः भूरिविलम्बिनः जायन्ते? ....

(च) कः कल्पितमेव जनयति? ....

(छ) कस्मिन् परितुष्टे दरिद्र-धनिकयोः भेदः नश्यति? ....

2. पूर्णवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत –

(क) गौरवं कथं प्राप्यते?

....

(ख) परोपकारिणां स्वभावः कीदृशः वर्तते?

....

(ग) शोकः किं किं नाशयति?

....

(घ) दरिद्रः कः भवति?

....

(ङ) कस्य किं विभूषणम्? त्रीणि उदाहरणानि लिखत।

....

(च) कः सर्वं प्रसूते?

....

(छ) कीदृशी भूमिः तोयं ददाति?

....

3. **अधोलिखितवाक्येषु स्थूलाक्षरपदानि आधृत्य प्रश्नान् रचयत –**

(क) मूढैः **पाषाणखण्डेषु** रत्नसंज्ञा विधीयते। ....

(ख) **सद्भिः** लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्। ....

(ग) **मथ्यमानात्** काष्ठात् अग्निर्जायते। ....

(घ) **वैनतेयः** अगच्छन् एकं पदं न गच्छति। ....

(ङ) **ऐश्वर्यस्य** विभूषणं सुजनता। ....

(च) **उत्साहवतां** किञ्चिद् असाध्यं नास्ति। ....

(छ) शोकः **धैर्यं** नाशयति। ....

(ज) महान् भवितुं **सत्सङ्गतिः** अपेक्षिता। ....

4. **अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –**

(क) 'गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि' अस्मिन् 'पिपीलकः' इति कर्तृपदस्य किं क्रियापदं प्रयुक्तम्? ....

(ख) 'नास्ति शोकसमो रिपुः' अस्मिन् वाक्ये 'मित्रम्' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्? ....

(ग) 'मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति' अस्मिन् वाक्ये किं कर्तृपदं प्रयुक्तम्? ....

(घ) 'स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला' अस्मिन् वाक्ये 'विशाला' इति पदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम्? ....

(ङ) 'भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति' अत्र किं विशेषणपदं वर्तते? ....

(च) 'स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः' अस्मिन् वाक्ये 'मेघानाम्' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्? ....

5. **स्तम्भद्वये लिखितानां विपरीतार्थकशब्दानां समुचितमेलनं कृत्वा लिखत–**

(क) अर्थवान्	(i) अधः	यथा	(क) अर्थवान्	(iii) दरिद्रः
(ख) उच्चैः	(ii) परितोषः		....	....
(ग) तृष्णा	(iii) दरिद्रः		....	....
(घ) सज्जनः	(iv) मित्रम्		....	....
(ङ) वल्कलैः	(v) दुर्जनः		....	....
(च) शोकः	(vi) हर्षः		....	....
(छ) रिपुः	(vii) दुकूलैः		....	....

6. **अधोलिखितेषु द्वे शुद्धे पर्यायपदे चित्वा लिखत –**

(क) तरुः – वृक्षः, महीरुहः, महीभृत्। ....

(ख) पयोदः – सागरः, मेघः, वारिदः। ....

(ग) पयोधिः – उदधिः, अम्बुवाहः, जलधिः। ....

(घ) आपः – जलम्, वर्षा, वारि। ....

(ङ) भूमिः – पृथ्वी, वसुन्धरा, महीपतिः। ....

7. **अधोलिखितेषु सूक्तेः शुद्धम् अर्थं चिनुत –**

(क) **सद्भिस्तु लीलया प्रोक्तं शिलालिखितमक्षरम्।**

(i) सज्जनैः क्रीडया एव शिलाखण्डेषु अक्षराणि लिख्यन्ते।

(ii) सज्जनाः प्रभुलीलया एव अक्षराणि पाषाणखण्डेषु लिखन्ति।

(iii) सज्जनाः यत् किञ्चित् सामान्येन अपि कथयन्ति तत् पाषाणे लिखितम् इव भवति।

(ख) **मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति।**

(i) मार्गे दैवयोगेन सर्वे यत्नाः फलन्ति।

(ii) ताः एव चेष्टाः फलदायिकाः भवन्ति याः उचितमार्गे सोद्देश्यं प्रारभ्यन्ते।

(iii) आरम्भे सर्वे यत्नाः मार्गे फलदायकाः भवन्ति।

(ग) **अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति।**

(i) सततम् अगच्छन् अपि गरुडः शतं क्रोशान् गच्छति।

(ii) विनतायाः पुत्रः गरुडः शनैः गच्छन् अपि स्वगन्तव्यं न प्राप्नोति।

(iii) तीव्रगामी अपि गरुडः यदि न चलति तर्हि एकं पदमपि न सरति।

8. **अस्मिन् पाठे विविधभावयुक्ताः श्लोकाः सन्ति। अधोलिखितानां भावानां समक्षं तेन भावेन सम्बद्धां पङ्क्तिं लिखत –**

भावः	**श्लोकपङ्क्तिः**

यथाहि – दानम्– गौरवं प्राप्यते दानात् न तु वित्तस्य सञ्चयात्।

(क) उत्साहः	....	(घ) सत्सङ्गतिः	....
(ख) सन्तोषः	....	(ङ) परोपकारः	....
(ग) क्षमा	....	(च) शीलम्	....

9. समुचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) अनुद्धताः .... समृद्धिभिः।

(ख) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि .... सुभाषितम्।

(ग) सोत्साहानां नराणां नास्ति ....।

(घ) नास्ति .... रिपुः।

(ङ) स्थितिरुच्चैः .... अधः स्थितिः ....।

(च) वयमिह परितुष्टाः .... त्वं ....।

(छ) सद्भिः लीलया प्रोक्तं ....।

10. अधोलिखितम् अन्वयं पूरयत –

तरवः .... नम्राः भवन्ति, ... घनाः भूरिविलम्बिनः (भवन्ति), सत्पुरुषाः .... अनुद्धताः (भवन्ति), परोपकारिणाम् एष एव स्वभावः (भवति)।

अन्वयः

1. **अन्वयः** – पृथिव्याम् जलम् अन्नम् सुभाषितम् (च) त्रीणि (एव) रत्नानि (भवन्ति)। मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते।

2. **अन्वयः** – कल्पद्रुमः कल्पितम् एव सूते, सा कामधुक् कामितम् एव दोग्धि, चिन्तामणिः चिन्तितम् एव दत्ते। सतां सङ्गः हि सकलं प्रसूते।

3. **अन्वयः** – गच्छन् पिपीलकः योजनानाम् शतानि अपि याति। अगच्छन् वैनतेयः एकम् पदम् अपि न गच्छति।

4. **अन्वयः** – शोकः धैर्यम् नाशयते, शोकः श्रुतम् (अपि) नाशयते। शोकः सर्वम् नाशयते। शोकसमः रिपुः न अस्ति।

5. **अन्वयः** – दानात् गौरवम् प्राप्यते वित्तस्य सञ्चयात् तु न (एव प्राप्यते)। पयोदानाम् स्थितिः उच्चैः (भवति), पयोधीनां स्थितिः अधः (एव भवति)।

6. **अन्वयः** – सद्भिः तु लीलया प्रोक्तम् शिलालिखितम् अक्षरम् (इव भवति)। असद्भिः शपथेन अपि (प्रोक्तम्) जले लिखितम् अक्षरम् (इव भवति)।

7. **अन्वयः** – तरवः फल-उद्गमैः नम्राः भवन्ति, घनाः नवाम्बुभिः भूरिविलम्बिनः (भवन्ति)। सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः (भवन्ति), एष एव परोपकारिणाम् स्वभावः (भवति)।

8. **अन्वयः** – मथ्यमानात् काष्ठात् अग्निः जायते, खन्यमाना भूमिः तोयम् ददाति। सोत्साहानाम् नराणाम् (कृते किमपि) असाध्यम् न अस्ति। मार्गे-आरब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति।

9. अन्वयः – इह वयम् वल्कलैः परितुष्टाः (स्मः परम्) त्वम् दुकूलैः (परितुष्टः असि)। इह परितोषः समः (अस्ति)। विशेषः निर्विशेषः (अस्ति), सः तु दरिद्रः (भवति) यस्य तृष्णा विशाला (अस्ति), परितुष्टे मनसि दरिद्रः कः (अस्ति?), अर्थवान् कः (अस्ति?) च।

10. अन्वयः – ऐश्वर्यस्य विभूषणम् सुजनता (भवति), शौर्यस्य (विभूषणम्) वाक्यसंयमः (भवति), ज्ञानस्य (विभूषणम्) उपशमः (भवति), कुलस्य (विभूषणम्) विनयः (भवति), वित्तस्य (विभूषणम्) पात्रे व्ययः (भवति), तपसः (विभूषणम्) अक्रोधः (भवति), बलवताम् (विभूषणम्) क्षमा (भवति), धर्मस्य (विभूषणम्) निर्व्याजता (भवति), सर्वेषाम् अपि सर्वकारणम् इदम् शीलम् परम् भूषणम् (अस्ति)।

योग्यताविस्तारः

(क) भावविस्तारः

विविधभावैः युक्ताः सूक्तीः पठत –

(i) परोपकाराय हि सतां विभूतयः।

(ii) सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्?

(iii) हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात्।

(iv) विद्या विनयोपेता हरति न चेतांसि कस्य मनुजस्य?

(v) आचारः परमो धर्मः।

(vi) काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः।

(vii) सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम्।

(viii) क्षमा शस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति?

(ix) चित्ते वाचि क्रियायां च साधूनामेकरूपता।

(ख) अधोलिखितासु सूक्तिषु प्रश्नोत्तरमाध्यमेन कार्यकारणभावं पठत –

(i) इन्धनं केन चन्दनायते?	मलयाचलगन्धेन।
(ii) दुर्जनः केन सज्जनायते?	सज्जनसङ्गेन।
(iii) दानेन कानि नाशं यान्ति?	वैराणि अपि।
(iv) लक्ष्मीः कम् उपैति?	उद्योगिनं पुरुषसिंहम्।
(v) खिन्नं चापि मनः केन रमते?	सुभाषितेन।
(vi) वसुधैव कुटुम्बकं केषाम्?	उदारचरितानाम्।
(vii) सर्वत्र सम्पदः कस्य?	यस्य सन्तुष्टं मानसम्।
(viii) विनयात् कां याति?	पात्रताम्।

(ग) भावविस्तार:

रूपभेद:

अधोलिखितपदानां षष्ठी बहुवचने भेदं विलोक्य अवगच्छत –

			(सर्वनाम)		
परोपकारिन्	–	परोपकारिणाम्	तत् (पुल्लिङ्गम्)	–	तेषाम्
नर	–	नराणाम्	तत् (स्त्रीलिङ्गम्)	–	तासाम्
लता	–	लतानाम्	अस्मद्	–	अस्माकम्
साधू	–	साधूनाम्	युष्मद्	–	युष्माकम्
नदी	–	नदीनाम्			
राजन्	–	राज्ञाम्			

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

त्रिनेत्रोऽपि शिवो नास्मि, घटो नास्मि जलान्वितः।
कूर्चश्मश्रुयुतो नित्यं, नरो नास्मि ब्रवीतु माम्॥

भावार्थः – मम त्रीणि नेत्राणि सन्ति परम् अहं भगवान् शिवः नास्मि, जलेन युक्तः अपि अस्मि परं घटः अपि नास्मि अहं नित्यं श्मश्रुकूर्चेन युक्तः भवामि परम् अहं नरः अपि नास्मि। यदि भवद्भिः ज्ञायते तर्हि वदन्तु "अहं कः अस्मि"?

एहि हसाम

गणेशः – विभो! विश्वे कति देशाः सन्ति?

विभुः – एकः।

गणेशः – तत् कथम्?

विभुः – मूर्ख! विश्वे एकः एव देशः अस्ति, अन्ये तु विदेशाः सन्ति।

तृतीयः पाठः

विजयतां स्वदेशः

गृह्यतां भगवन्! देशं धर्मं च रक्षितुम्।

दिव्या अयि सुलभे! पश्य एतत् चित्रम्। कः नु खलु एष महापुरुषः ?

सुलभा दिव्ये! छत्रेण तु राजा इव प्रतीयते।

दिव्या सुलभे! परन्तु अत्र नास्ति सिंहासनम्।

प्रकाशः अयि, किं युवां न जानीथः "अयं मेवाडाधिपतिः प्रतापः वने स्थितः।"

सुलभा कथं प्रतापः निराशः इव दृश्यते ?

दिव्या आम्, निराशः स स्वतन्त्रतायै धनाभावात्।

प्रकाशः अत एव श्रेष्ठी भामाशाहः देशरक्षार्थं सर्वां सम्पत्तिं महाराजाय प्रतापाय अर्पयति।

दिव्या कथं जानासि ?

प्रकाशः ननु अस्मात् नाटकात् एव।

सुवीरः अतीव रुचिकरं ननु इदं नाटकं देशभक्त्या ओतप्रोतं च। स्वतन्त्रतादिवसे अस्य एव अभिनयं करिष्यामः।

प्रकाशः आम्। अहम् अद्यैव पात्राणां चयनं करोमि।

सर्वे पठामः तावत् एतं पाठम् अभिनयार्थम्।

तृतीयः पाठः

विजयतां स्वदेशः

(मेवाडाधिपतिः महाराणाप्रतापः अरण्ये कतिपयैः विश्वासपात्रैः भटैः सह सङ्कटापन्ने काले विचारमग्नः शिलायाम् उपविष्टः अस्ति। स्वदेशस्य रक्षायै युध्यमानस्य तस्य बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि। हन्त! वराकस्य पार्श्वे सेनायाः भोजनसामग्र्याः अपि च अभावः विद्यते। अधुना तु स स्वकीयैः प्राणैरेव स्वदेशं स्वतन्त्रं कर्तुम् इच्छति।)

प्रतापः धिङ् माम् अधन्यम्, योऽहं मातृभूमिं रक्षितुम् असमर्थः। अलं मम एतेन जीवितेन। (दीर्घं निःश्वसिति)

(यावत् सहचराः तस्य आकृतिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति, तावदेव सहसा प्रविशति कश्चिद् मेवाडराजपुत्रः)

राजपुत्रः (राजोचितं प्रणम्य) विजयतां महाराजः, विजयताम्।

प्रतापः (समाश्वस्य) अयि भ्रातः! कथं जयघोषं कृत्वां मां लज्जयसे?

राजपुत्रः देव! कथं भवान् वदति एवम्? किं न खलु कृतं भवता राज्यत्राणाय? स्वदेशं स्वाधीनं कर्तुं भवता किं न सोढम्? विजेष्यते ननु भवान्!

प्रतापः कुतस्तावद् विजयः! स्वदेशमेव त्यक्तुं तत्परोऽहम्।

भटः (अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज! नैवं तावत्। स्वामिभाग्यानाम् अनुगन्तारः वयम्। वयं सर्वे त्वाम् अनुगमिष्यामः।

प्रतापः एवं न वक्तव्यम्। कृतज्ञोऽस्मि भवताम् अहम्। वीरैः धीरैः बहु उपकृतं देशस्य। स्वदेशे एव तिष्ठद्भिः भवद्भिः देशस्य स्वतन्त्रतायै प्रयत्नः समाधेयः।

सर्वे भटाः देशरक्षायै बद्धपरिकरा वयं तु भवन्तमेव अनुसरिष्यामः।

प्रतापः यथा रोचते भवद्भ्यः। प्रदेशोऽयम् अस्माभिः त्याज्यः एव।

(निस्सरति प्रतापः, भटाः चापि तमनुचरन्ति। तमेवं स्वतन्त्रताप्राप्तिं प्रति निराशं दृष्ट्वा अटवीवासिनो भिल्लाः दुःखीयन्ति)

प्रथमः भिल्लः हा धिक्! कीदृशः समय आगतः! देशभक्तः प्रतापोऽपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः।

द्वितीयः भिल्लः न जानेऽस्य मेवाडदेशस्य भाग्ये किं लिखितम्? हा निष्ठुर दैव ! देशभक्ते तु दयस्व।

तृतीयः भिल्लः वराकोऽयं जीवनसामग्रीयुद्धसामग्र्योः अभावेन खिद्यते। परमेश्वर! दयस्व! मातृभूमेः दुर्दशां स्वचक्षुषा कथं द्रक्ष्यामः?

(सर्वे भिल्लाः विलपन्ति)

एकः सैनिकः हा दैव! कथं देशधर्मौ प्रति निष्ठुरः सञ्जातोऽसि? (प्रतापं प्रति) महाराज! मदीयेन एव खड्गेन जहि माम्। न शक्नोमि स्वचक्षुषा द्रष्टुं स्वदेशदुर्दशाम्।

सर्वे सैनिकाः परतन्त्रे देशे जीवनं नरकायते। न शक्नुमः प्राणान् धारयितुम्।

(सर्वे आत्मानं हन्तुमुद्यताः)

(एतद् दृश्यं दृष्ट्वा तत्रत्याः भिल्लाः अपि मरणाय तत्पराः भवन्ति)

प्रतापः (सैनिकान् भिल्लान् च आत्मघातं कुर्वतः दृष्ट्वा) स्थीयताम्, स्थीयताम्। आत्मघातिनः जनाः तु असूर्यान् लोकान् व्रजन्ति। वीरगत्या मरणमेव कल्याणप्रदं भवति। धैर्येण स्वतन्त्रतायाः उपायाः चिन्तनीयाः।

(नेपथ्ये)

विरम्यतां प्रभो! विरम्यताम्।

प्रतापः श्रुतपूर्व इव स्वरः। (सैनिकं प्रति) वृक्षम् आरुह्य दृश्यतां कः एष शब्दापयति?

सैनिकः (निपुणं निरीक्ष्य) महाराज! मेवाडमन्त्री भामाशाहः खलु एषः।

प्रतापः अये भामाशाहः आगतः! कथमस्माकं दौर्भाग्यं भवताऽपि परिज्ञातम्।

(भामाशाहः धनराशिमादाय आयाति)

भामाशाहः (सप्रणामम्) अन्नदातः! सेवकं परित्यज्य कुत्र प्रस्थितो भवान् ?

प्रतापः (दीर्घं निःश्वस्य) न क्वापि बन्धो! गन्तुमपि न शक्यते। धनसेनयोः अभावे देशरक्षणाय पर्याकुलाः स्मः।

भामाशाहः भवतः चिन्तातुरतां परिज्ञाय भग्नमिव मे हृदयम्। (धनराशिं निर्दिश्य) इयं सम्पतिः खलु कस्मै प्रयोजनाय? ईदृशे एव कर्मणि अस्याः उपयोगः श्रेयान्।

प्रतापः सत्यं वदति भवान्।

भामाशाहः यद्येवं तर्हि गृह्यताम्। त्रोट्यतां पारतन्त्र्यशृङ्खलाः स्वकीयैः लौहबाहुभिः। स्वतन्त्रः क्रियतां स्वदेशः।

(धनराशिं प्रतापचरणयोः अर्पयति)

प्रतापः (साश्चर्यम्) किमिदं भवान् करोति? नाहं दत्तां सम्पत्तिं पुनः आददामि।

भामाशाहः (सविनयम्) गृह्यतां भगवन्! देशं धर्मं च रक्षितुम्।

प्रतापः धन्योऽसि मन्त्रिवर्य! त्वदीया जननी धन्या। सुकुले जातोऽसि।

(द्वादशवर्षाणि यावत् पञ्चविंशतिसहस्रसैनिकानां पालयित्रीं सम्पत्तिमवलोक्य सैनिकान् प्रति)

अस्मिन्नेव क्षणे स्वदेशं पारतन्त्र्यात् मोचयितुं योत्स्यामहे। (भामाशाहम् अभिलक्ष्य) सखे! एहि गाढं परिष्वजस्व माम्।

भामाशाहः अनुगृहीतोऽस्मि।

(उभौ सस्नेहं परस्परमालिङ्गतः)

सर्वे सैनिकाः:- **धन्योऽस्ति राणा, पुनरस्ति मन्त्री**
धन्यः द्वयोर्मेलनमस्ति धन्यम्।
धन्या वयं स्मः समयश्च धन्यो
धन्यं पुनर्दर्शनमस्ति पुण्यम्॥

विजयतां महाराणा! विजयतां भामाशाहः! विजयतां स्वदेशः!

(पटाक्षेपः)

शब्दार्थाः

अटवीवासिनः (वि०)(पुं०प्र०ब०व०) [अटव्यां वसन्ति ये ते (उप०त० पु०)]	वनवासिनः	वन में रहने वाले	those who reside in the forest.
अनुगन्तारः (वि०) [पुं० प्र०ब०व०] [अनु+गम्+तृच् अनुगन्तृ]	अनुगमनं कर्तारः	अनुसरण करने वाले	followers.
असूर्यान् (वि०) (पु०द्वि०ब०व०]	असुरैः अधिकृतान् (लोकान्)	आसुरी	places belonging to the evil spirits.
आत्मघातिनः (वि०)[पुं०, प्र०ब०व०] [आत्मानं घातयन्ति ते (उप०त०पु०)]	आत्महत्यां कुर्वाणाः	आत्महत्या करने वाले	committing suicide.
उपकृतम् (वि०)(नपुं० प्र०ए०व०][उप+कृ+क्त]	उपकारः कृतः	उपकार किया गया	has been served (the country) been served.
कृतज्ञः (वि ०) (पुं० प्र०ए०व०) [कृतं जानाति इति उप०त० पु०]	आभारी	किए गए उपकार को मानने वाला	grateful.
खलु (अव्य०)	निश्चयेन	निश्चय ही	surely, indeed.
खिद्यते (क्रि०) (खिद् लट् ल०प्र०पु०ए०व०)	दुःखी भवति	दुःखी हो रहा है	is depressed.
गृह्यताम् (क्रि०) [गृह् कर्म० लो० प्र०पु०ए०व०]	स्वीक्रियताम्	ले लिया जाए	may please be accepted.
जहि (क्रि०)(हन् लो०म०पु०ए०व०)	वधं कुरु	मार दो	kill.
त्रोट्यताम् (क्रि०) [त्रुट्+णिच्+कर्मवा०] (लो०प्र०पु०ए०व०)	विभज्यताम्, नाश्यताम्	तोड़ा जाए	may be broken.

नरकायते (क्रि०) (लट् प्र० पु०ए०व०] [नरक, नामधातु]	नरकम् इव (कष्टमयं) भवति	नरक जैसा (दुःखदायी) हो रहा है	appearing like hell.
निरीक्ष्य (अव्य०)[निर्+ईक्ष्+ल्यप्]	परीक्ष्य, ध्यानेन दृष्ट्वा	जाँचकर, देखकर	having examined.
निस्सरति (क्रि०) [निस्+सृ+लट् प्र०पु०ए०व०]	बहिः गच्छति	निकलता है	goes away.
नेपथ्ये (सं०)	यवनिकायाः पृष्ठे	पर्दे के पीछे का स्थान जहाँ पात्र वेषभूषा की तैयारी करते हैं	the place behind the stage (separated by a curtain from the Ranga).
पटाक्षेपः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	[पटस्य आक्षेपः (ष०त०पु०)]	पर्दे का गिरना	fall of the curtain.
परिष्वजस्व (क्रि०) (परि+ष्वज्, लो० आ० म०पु०ए०व०)	आलिङ्गनं कुरु	गले लगाओ	please embrace.
पर्याकुलाः (वि०)(पुं० प्र०ब०व०)[परि+आकुलाः]	विकलाः	बेचैन, व्याकुल	disturbed, upset.
प्रस्थितः (वि०) [प्र+स्था+क्त] (पु०प्र०ए०व०)	गतः	चला गया	went away
बद्धपरिकराः (वि ०)	बद्धं कटिवस्त्रं यैः ते (ब्र० वी०) सन्नद्धाः	कमर कसे हुए (तैयार)	ready
भटैः (सं०)(पुं० तृ०ब०व०)	योद्धृभिः	योद्धाओं के साथ	with warriers.
मोचयितुम् (अव्य०)[मुच्+णिच्+तुमुन्]	मोचनाय	मुक्त कराने के लिए	to set free.
वराकस्य (सं०) (पु० ष०ए०व०)	दयनीयस्य	बेचारे के	of the pitiable.
विजेष्यते (क्रि०)[वि+जि+लृ० प्र०पु०ए०व०(आ०)]	विजयी भविष्यति	जीतेगा	will win.

विरम्यताम् (क्रि०) [वि+रम्+कर्मवा० लो०प्र० पु० ए०व०]	स्थीयताम् (न गम्यताम्)	रुकिए	please don't go.
शब्दापयति (क्रि०) [शब्द (नामधातु)+णिच्, लट्, प्र० पु० ए०व०]	आह्वयति	बुलाता है	calls.
श्रुतपूर्वः (वि०) (पुं०प्र०ए०व०) [पूर्वं श्रुतः (केवलसमासः)]	पूर्वं श्रुतः	पहले सुना हुआ	heard before.
समाधेयः (वि०) (पुं०, प्र०ए०व०) (सम्+आ+धा+यत्)	कर्त्तव्यः	कर्त्तव्य करना चाहिए	should be made.
समाश्वस्य (अव्य०) (सम्+आ+श्वस्+ल्यप्)	सुखेन श्वासं गृहीत्वा	चैन की साँस लेकर	having taken a sigh of relief.
सोढम् (क्रि०) (नपुं० प्र०ए०व०) [सह्+क्त]	सहनं कृतम्	सहन किया गया	was tolerated

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

सङ्कटापन्ने	=	सङ्कट+आपन्ने	प्राणैरेव	=	प्राणैः+एव
धिङ् माम्	=	धिक्+माम्	तावदेव	=	तावत्+एव
राजोचितम्	=	राज+उचितम्	तत्परोऽहम्	=	तत्परः+अहम्
कुतस्तावद्	=	कुतः+तावत्	जानेऽस्य	=	जाने+अस्य
वराकोऽयम्	=	वराकः+अयम्	प्रतापं प्रति	=	प्रतापम्+प्रति
प्रस्थितो भवान्	=	प्रस्थितः+भवान्	अस्मिन्नेव	=	अस्मिन्+एव
द्वयोर्मेलनम्	=	द्वयोः+मेलनम्	समयश्च	=	समयः+च
यद्येवम्	=	यदि+एवम्			

सन्धिकार्यम्

विश्वासपात्रैः+भटैः	=	विश्वासपात्रैर्भटैः	भटैः+सह	=	भटैस्सह
अभावः+विद्यते	=	अभावो विद्यते	उपविष्टः+अस्ति	=	उपविष्टोऽस्ति
वदति+एवम्	=	वदत्येवम्	भटाः+च+अपि	=	भटाश्चापि

संयोगः

स्वदेशमेव	=	स्वदेशम्+एव	भवन्तमेव	=	भवन्तम्+एव
तमनुचरन्ति	=	तम्+अनुचरन्ति	कथमस्माकम्	=	कथम्+अस्माकम्
सम्पत्तिमवलोक्य	=	सम्पत्तिम्+अवलोक्य	परस्परमालिङ्गतः	=	परस्परम्+आलिङ्गतः

अभ्यासः

1. अधः प्रदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –

(क) प्रतापः कां रक्षितुम् असमर्थः आसीत् ? ....

(ख) कः दीर्घं निःश्वसिति ? ....

(ग) प्रतापं निराशं दृष्ट्वा के दुःखीयन्ति ? ....

(घ) सैनिकः स्वचक्षुषा किं द्रष्टुं न शक्नोति ? ....

(ङ) कीदृशे देशे जीवनं नरकायते ? ....

(च) आत्मघातिनो जनाः कीदृशान् लोकान् व्रजन्ति ? ....

(छ) धनराशिं कः आनयति ? ....

2. पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत –

(क) प्रतापः किं श्रुत्वा लज्जाम् अनुभवति ?

....

(ख) कैः देशस्य उपकारः क्रियते ?

....

(ग) स्वतन्त्रतायाः उपायाः कथं चिन्तनीयाः ?

....

(घ) प्रतापः किमर्थं पर्याकुलः आसीत् ?

....

(ङ) परतन्त्रतायाः शृङ्खलाः कथं त्रोटनीयाः ?

....

(च) किं किं धन्यम् ?

....

3. अधोलिखितकथनेषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) विचारमग्नः महाराणाप्रतापः **शिलायाम्** उपविष्टः आसीत्। ....

(ख) सर्वे भटाः **देशरक्षायै** बद्धपरिकराः आसन्। ....

(ग) भिल्लाः **मातृभूमेः** दुर्दशां नैव द्रष्टुं शक्नुवन्ति। ....

(घ) **भामाशाहः** धनराशिम् आदाय आगच्छति। ....

(ङ) **परतन्त्रे** देशे जीवनं नरकायते। ....

(च) **वीरगत्या** मरणमेव कल्याणप्रदं भवति। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'सहचराः तस्य आकृतिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

(ख) 'अयि भ्रातः! कथं जयघोषं कृत्वा मां लज्जयसे।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(ग) 'हा धिक् कीदृशः समयः आगतः।' अस्मात् वाक्यात् 'कीदृशः' इति पदस्य विशेष्यं चिनुत।

(घ) 'न क्वापि बन्धो! गन्तुमपि न शक्यते।' अस्मिन् वाक्ये 'कुत्र' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(ङ) 'परतन्त्रे देशे जीवनं नरकायते।' अस्मात् वाक्यात् 'स्वतन्त्रे' पदस्य विलोमपदं चिनुत।

(च) 'मदीयेन एव खड्गेन जहि माम्' अत्र 'खड्गेन' पदस्य किं विशेषणपदं प्रयुक्तम् ?

5. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखत–

(क) धन्यम् (i) ....

(ख) दयालुः (ii) ....

(ग) प्रसीदति (iii) ....

(घ) आत्मरक्षाम् (iv) ....

(ङ) परकीयैः (v) ....

(च) मदीया (vi) ....

(छ) याति (vii) ....

6. मञ्जूषातः समुचितं विशेषणपदं चित्वा लिखत–

मदीयेन, सङ्कटापन्ने, मेवाडमन्त्री, असूर्यान्, स्वकीयैः, अटवीवासिनः, देशभक्तः

(क) .... प्रतापः

(ख) .... भामाशाहः

(ग) .... काले

(घ) .... खड्गेन

(ङ) .... भिल्लाः

(च) .... लोकान्

(छ) .... लौहबाहुभिः

7. अधः दत्तानां वाक्यानां समक्षं वक्तारं श्रोतारं च निर्दिशत–

	वाक्यानि	वक्ता	श्रोता
(क)	विजयतां महाराजः।	....	....
(ख)	कथं मां लज्जयसे ?	....	....
(ग)	स्वामिभाग्यानाम् अनुगन्तारो वयम्।	....	....
(घ)	मदीयेनैव खड्गेन जहि माम्।	....	....
(ङ)	नाहं दत्तां सम्पत्तिं पुनः आददामि।	....	....
(च)	गृह्यताम् भगवन्! देशं धर्मं च रक्षितुम्।	....	....

8. अधोलिखितवाक्यानाम् उचितभावैः सह सम्मेलनं कुरुत–

	वाक्यानि	भावः
(क)	अलं मम एतेन जीवितेन।	ओजः
(ख)	वीरैः धीरैः बहु उपकृतं देशस्य।	निराशा
(ग)	आत्मघातिनो जनास्तु असूर्यान् लोकान् व्रजन्ति।	धैर्यम्
(घ)	त्रोट्यतां पारतन्त्र्यशृङ्खला स्वीकीयैः बहुभिः।	ग्लानिः
(ङ)	धैर्येण स्वतन्त्रतायाः उपायाः चिन्तनीयाः।	उत्साहः

9. **कथाक्रमानुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुनः लिखत-**

(क) सः सेनायाः भोजनसामग्र्याः अभावेन खिन्नः अस्ति।

(ख) जयघोषं श्रुत्वा प्रतापः कथयति-अयि भ्रातः! कथं जयघोषं कृत्वा मां लज्जयसे इति।

(ग) सहचराः महाराणाप्रतापस्य एतादृशीं स्थितिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति।

(घ) महाराणा प्रतापः अरण्ये विचारमग्नः शिलायाम् उपविष्टः अस्ति।

(ङ) तदैव कश्चित् मेवाडराजपुत्रः तत्र प्रविशति।

(च) तदा राजपुत्रः वदति – स्वदेशं स्वाधीनं कर्तुं भवता किं न सोढम्? विजेष्यते ननु भवान्।

(छ) अधुना सः स्वकीयैः प्राणैरेव स्वदेशं स्वतन्त्रं कर्तुम् इच्छति।

(ज) सः राजपुत्रः महाराणाप्रतापस्य जयघोषं करोति।

अन्वयः

1. **धन्योऽस्ति राणा, पुनरस्ति मन्त्री, धन्यः द्वयोर्मेलनमस्ति धन्यम्।**
धन्या वयं स्मः समयश्च धन्यो, धन्यं पुनर्दर्शनमस्ति पुण्यम्॥

अन्वयः – राणा धन्यः अस्ति, पुनः मन्त्री (धन्यः) अस्ति। द्वयोः मेलनम् धन्यम् अस्ति। वयम् धन्याः स्मः। समयः च धन्यः। पुनः दर्शनम् पुण्यम् धन्यम् (च) अस्ति।

योग्यताविस्तारः

1. **'जि' धातोः प्रयोगः सामान्यतः परस्मैपदि भवति, परं यदा अस्य प्रारम्भे 'वि-' उपसर्गः आगच्छति, तदा एष धातुः आत्मनेपदि प्रयुज्यते- यथा**

विजयताम्- वि-उपसर्गः, जि-धातुः, लोट्-लकारः, प्रथमपुरुषे एकवचनम्।

विजेष्यते- वि+जि+लृट्, प्रथमपुरुषे एकवचनम्।

2. **नामधातुः-**

यदा कश्चन शब्दः एव धातुवद् आचरति तदा एष नामधातुः भवति। यथा – दुःखीयन्ति – अत्र दुःखशब्दः क्यच्-प्रत्ययस्य योगं प्राप्य-दुःखीयति भवति, तस्य लटि प्रथमपुरुषे बहुवचने दुःखीयन्ति इति रूपम्।

नरकायते – अत्रापि नरकशब्दः क्यङ्-प्रत्यययोगेन नामधातुः भवति – नरकायते, नरकवत् प्रतीयते।

3. **वाच्यम्**

वाच्यं त्रिविधं भवति –

(i) कर्तृवाच्यम् (ii) कर्मवाच्यम् (iii) भाववाच्यम्

(i) **कर्तृवाच्यम्-** यदा क्रियापदेन कर्ता उच्यते/ निर्दिश्यते।

यथा – भवान् वदति। अस्मिन् वाक्ये कः वदति? अस्य उत्तरे उच्यते-भवान् वदति। अतः इदं वाक्यं कर्तृवाच्ययुक्तम्।

(ii) **कर्मवाच्यम्** – यदा क्रियापदेन कर्म उच्यते/निर्दिश्यते।

यथा – ''त्रोट्यतां पारतन्त्र्यशृङ्खला: स्वकीयै: लौहबाहुभि:।'' अस्मिन् वाक्ये ''त्रोट्यताम्'' इति क्रियापदम्, प्रश्न: अस्ति किं त्रोट्यताम्? उत्तरम् – शृङ्खला: त्रोट्यताम्। अत: इदं वाक्यमस्ति कर्मवाच्ययुक्तम्।

(iii) **भाववाच्यम्**– यत्र केवलं क्रियापदम् एव अर्थे प्रधानम्।

यथा – बालेन हस्यते। अत्र हस्यते इति भावप्रधान:, अत: भाववाच्ययुक्तमिदं वाक्यम्।

4. 'श्रुतपूर्व:' इत्यत्र द्वौ शब्दौ तद्यथा –वाच्यम्

पूर्वं श्रुत: – इति श्रुतपूर्व:। अस्मिन् पाठे अयं शब्द: 'स्वर:' इत्यस्य विशेषणमस्ति। अनेन शब्देन सदृशा: शब्दा: सन्ति–दृष्टपूर्व:, कथितपूर्वा, गतपूर्वम्, भूतपूर्व:, ज्ञातपूर्वा।

5. अत्र पाठे बहव: नाट्यसङ्केता: सन्ति। एतेषाम् अभिनयं कुरुत।

(i) राजोचितं प्रणम्य।

(ii) समाश्वस्य।

(iii) अञ्जलिं बद्ध्वा।

(iv) सप्रणामम्।

(v) दीर्घं नि:श्वस्य।

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

दन्तैर्हीन: शिलाभक्षी निर्जीवो बहुभाषक:।
गुणस्यूतिसमृद्धोऽपि परपादेन गच्छति॥

भावार्थ: – दन्ता: न सन्ति पुनरपि पाषाणान् खादति निर्जीव: अस्ति, तथापि बहु वदति। सूत्रेण सीवितम् अस्ति, चेदपि अन्यपादै: चलति।

एहि हसाम

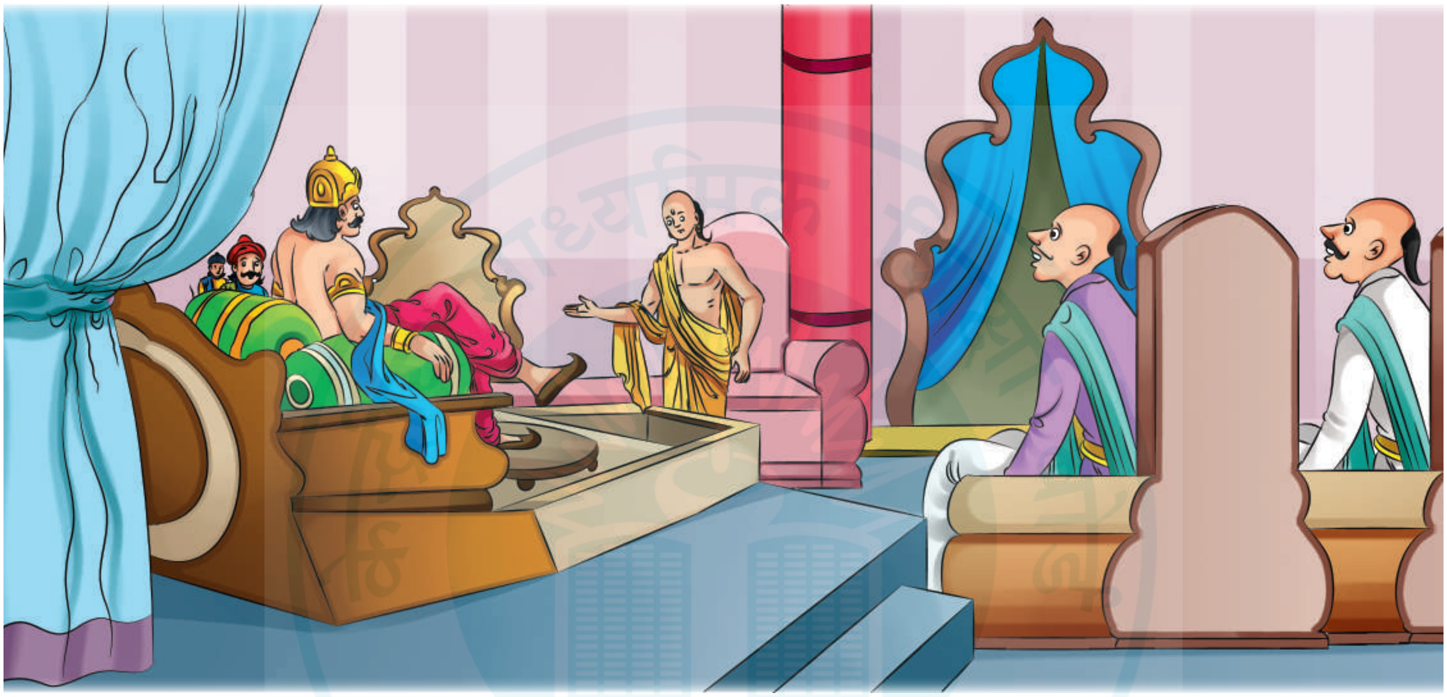
(एका ग्रामीणा वृद्धा महिला एकदा योकयानेन कुत्रचित् गच्छन्ती आसीत्। तदा अकस्मात् एक: चिटिका-निरीक्षक: याने प्रविशति। एष: चिटिका-निरीक्षक: अस्ति इति सा वृद्धा न जानाति स्म।)

चिटिका-निरीक्षक: – (वृद्धां प्रति) कृपया स्वस्य प्रयाण-चिटिकां दर्शयतु।

वृद्धा – अहं किमर्थं स्वस्य चिटिकां भवते दर्शयानि? चिटिकां द्रष्टुम् एतावती एव बलवती इच्छा अस्ति चेत् स्वस्य कृते परिचालकात् एकां क्रीणातु।

चतुर्थः पाठः

विद्यया भान्ति सद्गुणाः

देव! महाकुलसम्भूता एते राजपुत्राः, तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते।

मालविका भो सुकुमार! किमर्थं चिन्तितः असि?

सुकुमारः मम अनुजस्य पठने रुचिः न अस्ति।

मालविका सुकुमार! मम पुस्तके एका कथा अस्ति, यत्र एकः राजा अपि एवमेव चिन्तितः आसीत्।

सुकुमारः सत्यम्? किं कृतं तदा तेन राज्ञा ?

मालविका तदा राज्ञा एकः विद्वान् आहूतः। सः सुरोचकाभिः कथाभिः राजपुत्रान् नीतिशास्त्रम् अपाठयत्। तासां कथानां सङ्ग्रहः अपि विद्यते।

सुकुमारः आश्चर्यम्। किं नाम तत् पुस्तकम् ?

मालविका तस्य नाम हितोपदेशः। तस्य प्रारम्भे एव इदं वर्णितं यत् विद्यां विना मनुष्यस्य जीवनं व्यर्थम्।

सुकुमारः पठनीयं तत् पुस्तकम्।

मालविका मया सह आगच्छ। अद्यैव अस्माकम् आचार्यः तां कथां पाठयिष्यति।

सुकुमारः मम एतत् सौभाग्यम्। पठामः तावत् पाठम्।

चतुर्थः पाठः

विद्यया भान्ति सद्गुणाः

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम्। तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनः नाम नरपतिः आसीत्। स भूपतिः एकदा पठ्यमानं श्लोकद्वयं श्रुतवान्।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥ 1॥
यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥ 2॥

आत्मनः पुत्राणाम् अनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनाम् आचारहीनतया उद्विग्नमनाः स राजा अचिन्तयत् –

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते॥ 3।
वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणैरपि॥ 4॥

तत् कथम् इदानीम् एते मम पुत्राः गुणवन्तः क्रियन्ताम् ?

यतः–

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा॥ 5।
रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः॥ 6॥

अत्र तु दैवं कारणमिति न उचितम्, अतः सर्वथा दैवम् आलस्यं च विहाय पुरुषार्थः विधेयः। एतत् चिन्तयित्वा राजा पण्डितसभां कारितवान्। राजा अवदत् – 'भोः भोः पण्डिताः!' श्रूयतां मम वचनम् – 'अस्ति कश्चिद् एवम्भूतो विद्वान् यो मम पुत्राणां नित्यम् उन्मार्गगामिनाम् अनधिगतशास्त्राणाम् इदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः ?'

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः बृहस्पतिः इव अवदत् – 'देव! महाकुलसम्भूता एते राजपुत्राः, तत् मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते।' अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्राऽभिज्ञान् करिष्यामि। राजा सविनयं पुनरवदत्–कोऽत्र सन्देहः ?

कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः।
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः॥ 7॥

तदेतेषाम् अस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम् इति उक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणः करे बहुमानपुरःसरं पुत्रान् समर्पितवान्।

ततः विष्णुशर्मा पशु–पक्षि–जन्तूनां मनोरञ्जकाभिः, प्रेरणाप्रदाभिश्च कथाभिः तान् राजकुमारान् शिक्षितवान्। एतासां कथानां सङ्कलनमेव 'हितोपदेशः' नामकः ग्रन्थः प्रसिद्धः जातः।

शब्दार्थाः

अनधिगतशास्त्राणाम् (वि०) [न अधिगतम् अनधिगतम् (नञ् तत्पु०) अनधिगतं शास्त्रं यैस्ते अनधिगतशास्त्राः, तेषाम् (ब०व०)]	शास्त्रज्ञानशून्यानाम्	विद्याध्ययन से रहित (पुत्रों का)	of those who have not studied shastras.
अनेकसंशयोच्छेदि (वि०) [अनेकसंशयान् उच्छेत्तुं शीलमस्य तत् णिनिप्रत्ययान्तम् नपुं०, प्र० ए०व०]	बहुविधसंशयानां नाशकम्	अनेक प्रकार के संशयों को दूर करने वाला	eradicator of various doubts
अभिज्ञानान् (वि०) [अभिजानन्ति इति अभिज्ञाः तान्, पुं०द्वि०ब०व०, अभिज्ञ शब्दः]	ज्ञानसम्पन्नान्	निपुणता युक्तों को	to those who are knowledgeable.
अविवेकिता (सं०)[विवेकस्य भावः विवेकिता (विवेक+तल्) न विवेकिता (नञ् त०पु०)	विवेकशून्यता	कर्त्तव्य अकर्त्तव्य का ज्ञान न होना	without having the sense of dis crimination.
अश्मापि (सं०) [अश्मा+अपि (अश्मन्, पुं०, प्र०ए०व०)]	पाषाणम् अपि	पत्थर भी	even a stone.
आचारहीनतया (सं०) (स्त्री० तृ०ए०क०)[आचारेण हीनता तया (तृ० त० पु०)]	सदाचारस्य अभावात्	सदाचार से रहित होने के कारण	due to lack of good conduct.
आरोहति (क्रि०)(आ+रुह् लट् प्र० पु०ए०व०)	आरोहणं करोति	चढ़ता है	climbs
उद्विग्नमनाः (वि०)[उद्विग्नं मनः यस्य सः (ब०व्री०)]	खिन्नमनाः	चिन्ता से व्याकुल मन वाला	one with a disturbed mind.
उन्मार्गगामिनाम् (वि०)	कुपथगामिनाम्	कुमार्गगामी अर्थात् जुआ आदि दुर्व्यसनों में लगे हुए	going astray

कारितवान् (क्रि०) [कृ+णिच्+क्तवतु, पुं०प्र०वि०ए०व०)	अकारयत्	करवाई	accomplished.
किंशुकाः (सं०) (पु०प्र०ब०व०)	पलाश नाम पुष्पविशेषाः	पलाश के फूल। (पलाश के फूल सुन्दर तो बहुत होते हैं पर सुगन्ध न होने से वे शोभा या आदर को नहीं प्राप्त होते)	name of a flower 'Kinshuka' (buteafrondo'sa).
क्रियन्ताम्, ['कृ' कर्मवा०, लोट्, प्र०पु०ब०व०]	विधीयन्ताम्	किये जाएँ	may be done.
गुणवन्तः (वि०) [गुण+मतुप्, पुं०प्र०ब०व०]	विद्यासंस्कारयुक्ताः	विद्या, विनय आदि गुणों से पूर्ण	virtuous
ग्राहयितुम् (अव्य०) [ग्रह्+णिच्+तुमुन्]	सम्यग् बोधयितुम्	अच्छी प्रकार से ज्ञान कराने के लिए	to make one comprehend
जातः (वि०) [जन्+क्त, पुं०प्र०ए०व०]	उत्पन्नः भवति	उत्पन्न होता है	is born.
जायते (क्रि०) [जन्, लट् प्र०पु०ए०व०]	उत्पद्यते	पैदा होता है	takes birth.
दैवम् (सं०) (नपुं०द्वि०ए०)	भाग्यम्	भाग्य को	fate.
नीतिम् (सं०) [नी+क्तिन्, स्त्री०द्वि०ए०व०]	नीतिशास्त्रम्	नीतिशास्त्र को	moral science or the science of political ethics.
पठ्यमानम् (वि०) [पठ्+कर्मवा०+शानच्०द्वि०ए०व०]	उच्यमानम् , उच्चार्यमाणम्	पढ़े जाते हुए को	being recited
परोक्षार्थस्य (सं०)(पुं०ष०ए०व०)[अक्ष्णोः (इन्द्रियाणां) परः इति परोक्षः; परोक्षः चासौ अर्थः परोक्षार्थः तस्य (कर्मधा०)]	सूक्ष्मपदार्थस्य,	भूतभविष्यत्कालिक सूक्ष्मपदार्थों (घटनाओं) का	of the unforseen
पाठितः (वि०) [पठ्+णिच्+क्त, पुं०प्र०ए०व०]	अध्यापितः	पढ़ाया गया	taught.

प्रभुत्वम् (सं०) [प्रभु+त्व] (नपुं०प्र०ए०व०)	स्वामित्वम्	स्वामित्व	might/power.
बहुमानपुरस्सरम् (क्रि० वि०)	बहुसम्मानपूर्वकम्	बहुत सम्मान के साथ	most respectfully
बृहस्पतिः (सं०) (पुं०, प्र० ए०व०]	देवानां गुरुः	देवताओं के गुरु का नाम	teacher of deities.
भागीरथीतीरे [भागीरथ्याः तीरे (ष० त०पु०]	गङ्गायाः तटे	गंगा के किनारे	on the bank of the Ganges.
महाकुलसम्भूताः (वि०) महत् यत् कुलं-महाकुलम् (कर्मधा०) तस्मात् सम्भूताः (पं०त०पु०]	उच्चकुले उत्पन्नाः	उच्चकुल (राजकुल) में उत्पन्न हुए	born in high family
याति (क्रि०)[(या लट् प्र०पु०ए०व०)	गच्छति, प्राप्नोति	जाता है, प्राप्त होता है	goes, gets
रूपयौवनसम्पन्नाः (वि०) [रूपं च यौवनं च रूपयौवने (द्व०) ताभ्यां सम्पन्नाः (तृ० त० पु०)]	सौन्दर्येण तारुण्येन च युक्ताः	रूप और जवानी से सम्पन्न	endowed with beauty and youth.
विशालकुलसम्भवाः (वि०) (पुं० प्र०ब०व०)[विशालं कुलम्, विशालकुलम्, (कर्मधा०), विशालकुले सम्भवाः (स०त०)]	विशालकुले जाता	ऊँचे कुल में उत्पन्न हुए	born in an illustrious family.
विहाय (अव्य)(वि+हा+ल्यप्)	त्यक्त्वा	छोड़कर	having given up
श्रुतवान् (वि०)[क्तवत्, प्र०पु०ब०व०]	अश्रृणोत्	सुना	heard
सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः (वि०) (प्र०पु०ए०व०)	सकलानि च तानि नीतिशास्त्राणि, तेषां तत्त्वं जानाति इति तत्त्वज्ञः, (ष०त०) समस्तनीतिशास्त्राणां रहस्यानां ज्ञाता	समस्तनीतिशास्त्रों के गूढ़ अभिप्रायों को जानने वाला	one who knows the basics of all Niti-shastras
सुमनःसङ्गात् (सं०) (पु०प०ए०व०) [सुमनसां सङ्गः, तस्मात् (ष०त०पु०)]	पुष्पाणां योगात्	फूलों के योग से	in the company of flowers.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

नास्त्यन्धः	=	न+अस्ति+अन्धः	एकैकमप्यनर्थाय	=	एक+एकम्+अपि+अनर्थाय
मूर्खशतान्यपि	=	मूर्खशतानि+अपि	तारागणैरपि	=	तारागणैः+अपि
सङ्गादारोहति	=	सङ्गात्+आरोहति	तदेतेषाम्	=	तत्+एतेषाम्
एकश्चन्द्रस्तमः	=	एकः+चन्द्रः+तमः	प्रेरणाप्रदाभिश्च	=	प्रेरणाप्रदाभिः+च
अश्मापि	=	अश्मा+अपि	कीटोऽपि	=	कीटः+अपि

सन्धिकार्यम्

पुरुषार्थः+विधेयः	=	पुरुषार्थो विधेयः	दैवम्+कारणम्	=	दैवं कारणम्
इति+उक्त्वा	=	इत्युक्त्वा	बृहस्पतिः+इव	=	बृहस्पतिरिव
कथाभिः+तान्	=	कथाभिस्तान्	नामकः+ग्रन्थः	=	नामको ग्रन्थः

संयोगः

प्रभुत्वमविवेकिता	=	प्रभुत्वम्+अविवेकिता	नित्यमुन्मार्गगामिनाम्	=	नित्यम्+उन्मार्गगामिनाम्
कारणमिति	=	कारणम्+इति	सङ्कलनमेव	=	सङ्कलनम्+एव

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –

(क) पाटलिपुत्रनामधेयं नगरं कुत्रास्ति ? ....

(ख) पाटलिपुत्रनगरस्य राजा कः आसीत् ? ....

(ग) सर्वस्य लोचनं किं भवति ? ....

(घ) हंसमध्ये कः न शोभते ? ....

(ङ) किं विहाय पुरुषार्थः विधेयः ? ....

(च) कः राजपुत्रान् शिक्षयितुं स्वीकृतवान् ? ....

(छ) महद्भिः सुप्रतिष्ठितः देवत्वं कः याति ? ....

2. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत –

(क) पाटलिपुत्रे कीदृशः नरपतिः आसीत् ?

....

(ख) शास्त्रं किं करोति ?

....

(ग) के के अनर्थाय भवन्ति ?

....

(घ) विष्णुशर्मा तान् कथं शिक्षितान् अकरोत् ?

....

(ङ) कस्य जन्म सफलं विद्यते ?

....

(च) कीटः कथं सतां शिरः आरोहति ?

....

(छ) राजाः निजपुत्रान् विष्णुशर्मणः करे कथं समर्पितवान् ?

....

3. अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलपदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) **अविवेकता** अपि अनर्थाय। ....

(ख) राजा **पुत्राणाम्** आचारहीनतया उद्विग्नमनाः आसीत्। ....

(ग) एकः चन्द्रः **तमः** हन्ति। ....

(घ) **विद्याहीनाः** पुत्राः न शोभन्ते। ....

(ङ) राजा **पण्डितसभां** कारितवान्। ....

(च) **हितोपदेशः** नीतिकथानां सङ्कलनमेव। ....

(छ) **विद्यया** बालकस्य पुर्नजन्म भवति। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'तत् कथम् इदानीम् एते मम पुत्राः गुणवन्तः क्रियन्ताम्।' अस्मिन् वाक्ये 'पुत्राः' इति पदस्य किं विशेषणपदं प्रयुक्तम् ?

(ख) 'अत्र तु दैवम् कारणमिति न उचितम्' अस्मिन् वाक्ये 'भाग्यम्' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ग) 'तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनः नाम नरपतिः आसीत्।' अस्मिन् वाक्ये किं क्रियापदम् अस्ति?

(घ) 'अत्रान्तरे विष्णुशर्मा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः बृहस्पतिः इव अवदत्।' अत्र 'अवदत्' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं प्रयुक्तम् ?

(ङ) 'एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति।' अस्मिन् वाक्ये एकः इति पदस्य किं विशेषणपदम् प्रयुक्तम्?

5. अधोलिखितशब्दानां पर्यायद्वयं प्रदत्तशब्देभ्यः चित्वा लिखत –

(क) भागीरथी – गङ्गा, कालिन्दी, जाह्नवी। ....

(ख) नरपतिः – भूपतिः, नृपः, सुरपतिः। ....

(ग) लोचनम् – मोचनम्, नयनम्, अक्षि। ....

(घ) चन्द्रः – हिमकरः, दिवाकरः, निशापतिः। ....

(ङ) सुमनम् – प्रसूनम्, पुष्पम्, स्रजम्। ....

6. अधोलिखितपदानां समक्षं तद्विपरीतार्थकं पदं लिखत–

यथा– यौवनम् **वार्धक्यम्**

(क) समुन्नतिम्	....	(i)	सुमार्गगामिनः
(ख) अनधिगतशास्त्राः	....	(ii)	ज्योतिः
(ग) उन्मार्गगामिनः	....	(iii)	अवनतिम्
(घ) तमः	....	(iv)	मित्रम्
(ङ) विद्वान्	....	(v)	अधिगतशास्त्राः
(च) शत्रुः	....	(vi)	मूर्खः

7. अधोलिखितपङ्क्त्योः आशयेषु शुद्धम् आशयम् (✔) इति चिह्नीकुरुत –

(क) **स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।**

(i) यस्य जन्ममात्रेण वंशः समुन्नतिं याति।

(ii) यस्य जन्मनः पश्चात् वंशः समुन्नतिं याति।

(iii) यस्य गुणैः कर्मभिः च वंशः सर्वविधाम् उन्नतिं करोति।

(ख) **अस्ति कश्चित् नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः?**

(i) अत्र कः एवम्भूतः विद्वान् यः नीतिशिक्षया मूर्खान् पुत्रान् व्यवहारे निपुणान् कर्तुं शक्नोति?

(ii) विष्णुशर्मा एव नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयति।

(iii) कोऽपि मूर्खान् राजपुत्रान् नीतिशास्त्रस्य उपदेशेन व्यवहारकुशलान् सभ्यान् च कर्तुं न शक्नोति।

8. अधोदत्ते अन्वये उचितकर्तृपदाभ्यां रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत -

.... अपि सुमन:सङ्गात् सतां शिरः आरोहति, महद्भिः सुप्रतिष्ठितः .... अपि देवत्वं याति।

9. कथाक्रमानुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुनः लिखत-

(क) राजा निजपुत्रान् विष्णुशर्मणः करे समर्पितवान्।

(ख) राजा पण्डितसभां कारितवान्।

(ग) विष्णुशर्मा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः बृहस्पतिः इव आसीत्।

(घ) भोः भोः पण्डिताः! किं कश्चित् विद्वान् अस्ति यः मम पुत्रान् शिक्षयितुं समर्थः।

(ङ) भागीरथी तीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम् आसीत्।

(च) राज्ञः पुत्राः अनधिगतशास्त्राः नित्यमुन्मार्गगामिनः आचारहीनाश्च आसन्।

(छ) पाटलिपुत्रे सुदर्शनः नाम सर्वगुणोपतः राजा आसीत्।

अन्वयः

1. **अन्वयः** - शास्त्रम् अनेकसंशय-उच्छेदि परोक्ष-अर्थस्य दर्शकम् (अस्ति, पुनः च एतत्) सर्वस्य (जनस्य) लोचनम् (इव) (यस्य) (पार्श्वे) न अस्ति सः (तु) अन्धः एव अस्ति।

2. **अन्वयः** - यौवनम् धनसम्पत्तिः प्रभुत्वम् अविवेकिता च एक-एकम् अपि अनर्थाय (पर्याप्तम्) भवन्ति। यत्र चतुष्ट्यम् तत्र किम् (भविष्यति)?

3. **अन्वयः** - येन जातेन वंशः समुन्नतिम् याति सः (एव) जातः (अस्ति) (अस्मिन्) परिवर्तिनि संसारे कः मृतः (कः) वा न जायते?

4. **अन्वयः** - एकः गुणी पुत्रः वरम् (भवति), शतानि अपि मूर्खाः (वरम्) च न (भवन्ति), एकः चन्द्रः तमः हन्ति, (तत् तमः) तारागणैः अपि न (हन्यते)।

5. **अन्वयः** - येन (याभ्यां मातृपितृभ्याम्) बालः न पाठितः, (तादृशी) माता शत्रुः, (तादृशः) पिता वैरी (भवति), तयोः पुत्राः सभामध्ये (तथा) न शोभन्ते, यथा हंसमध्ये बकः (न शोभते)।

6. **अन्वयः** - (ये जनाः) रूपयौवनसम्पन्नाः, विशालकुलसम्भवाः (सन्ति, ते) निर्गन्धाः किंशुका इव (कदापि) न शोभन्ते।

7. **अन्वयः** - (यथा) सुमनः सङ्गात् कीटः अपि सताम् शिरः आरोहति (तथा एव) महद्भिः सुप्रतिष्ठितः अश्मा अपि देवत्वम् याति।

योग्यताविस्तारः

(क) भावविस्तारः

हितोपदेश-परिचयः – 'हितोपदेशः' व्यावहारिक-नैतिक-राजनैतिकज्ञानैः पूर्णः लघुकथानां हृदयग्राही सङ्ग्रहः अस्ति। सुकुमार-बुद्धि-बालकेषु तदुक्तसंस्कारान् उत्पादयितुं समर्थोऽयं ग्रन्थः। अस्य सङ्ग्रहकर्ता 'नारायण-पण्डितः' अस्ति। अयं हि बङ्गीयस्य राज्ञः धवलचन्द्रस्य राज्याश्रितः आसीत्।

ग्रन्थोऽयं कथादृष्ट्या चतुर्षु भागेषु विभक्तोऽस्ति। यथा – 1. मित्रलाभः 2. सुहृद्भेदः 3. विग्रहः 4. सन्धिः। अयं हि नीति-कथा-ग्रन्थः कथ्यते। एषः हि संस्कृतोक्तिषु पाटवम्, सर्वत्र वाचां वैचित्र्यम्, नीतिविद्यानैपुण्यम् आदिगुणान् शिक्षयति।

(ख) पाठेऽस्मिन् विद्या-सुपुत्र-सत्सङ्गति-पुरुषार्थानां महत्त्वस्य विषये भवन्तः पठितवन्तः। तद्भावद्योतकाः केचन श्लोकाः काश्चन सूक्तयश्च अत्रापि दीयन्ते। तत्पठनेन स्वयोग्यतां वर्धयन्तु। स्वयं च सूक्तीनां सङ्कलनं कुर्वन्तु।

विद्या

(i) न चौरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्॥

(ii) अलसस्य कुतो विद्या, अविद्यस्य कुतो धनम्।
अधनस्य कुतो मित्रम्, अमित्रस्य कुतः सुखम्॥

(iii) संस्कारशौचेन नरं पुनीते, शुद्धा हि विद्या किल कामधेनुः।

(iv) किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या।

सुपुत्रस्य महत्त्वम्

(i) को धन्यो बहुभिः पुत्रैः कुशूलाऽऽपूरणाढकैः।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रूयते पिता॥

(ii) एकोऽपि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैः किं शतैरपि।
एकश्चन्द्रो जगच्चक्षुर्नक्षत्रैः किं प्रयोजनम्॥

(iii) एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन भासते।
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेणेव हि शर्वरी॥

सत्सङ्गतिः

(i) जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं,
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं,
सत्सङ्गतिः कथय किन्न करोति पुंसाम्॥

पुरुषार्थः

(i) उद्यमेन हि सिध्यन्ति, कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य, प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

(ii) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति॥

(iii) यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

मेघश्यामोऽस्मि नो कृष्णो, महाकायो न पर्वतः।
बलिष्ठोऽस्मि न भीमोऽस्मि, कोऽस्म्यहं नासिकाकरः।

भावार्थः – अहं मेघः इव श्यामवर्णीयः अस्मि परमहं देवकीनन्दनः श्रीकृष्णः नास्मि। मम शरीरं विशालम् अस्ति परन्तु अहं पर्वतोऽपि नास्मि। महाबलशाली अस्मि परं कुन्तीपुत्रः भीमः अपि नास्मि। नासिकामेव कररूपेण प्रयोक्ता अहं कः अस्मि?

एहि हसाम

वैभवः कश्चन छात्रः। शनिवासरे सः प्रातः शय्यायां स्थित्वा कथापुस्तकं पठन् आसीत्। तस्य पिता तस्य एतादृशीं स्थितिं दृष्ट्वा तं पृच्छति–

पिता – किं भोः! अद्य विद्यालयं न गतवान्। अद्य अवकाशः अस्ति वा?

पुत्रः – पितः! अवकाशः अद्य नास्ति, रविवासरः तु श्वः अस्ति खलु?

पिता – तर्हि अद्य किमर्थं विद्यालयम् अगत्वा आनन्देन शयानः कथापुस्तकं पठन् अस्ति भवान्?

पुत्रः – पितः! ह्यः अस्माकं संस्कृतशिक्षकः एकां सूक्तिं पाठितवान् आसीत् – "**श्वः करणीयानि कुर्याद् अद्यैव बुद्धिमान्**" इति। अतः श्वस्तनं विराम-सुखम् अद्यैव अनुभवन् अस्मि।

पञ्चमः पाठः

कर्मणा याति संसिद्धिम्

स च क्रुद्धस्तां व्यलोकयत्।

लोकेशः विशाखे! श्वः परीक्षा अस्ति। किं पुनरावृत्तिः कृता ?

विशाखा आम्। मया ते सर्वे पाठाः सम्यक् आवृत्ताः। अतः परीक्षाविषये निश्चिन्ता अस्मि।

लोकेशः सत्यम्! कर्मणा एव नरः सफलताम् आप्नोति। किं न पठिता कथासरित्सागरात् सङ्कलिता एषा कथा ?

विशाखा अद्य कक्षायाम् आचार्या पाठयिष्यति।

लोकेशः अहं तु सर्वदा गृहात् पूर्वमेव पठित्वा विद्यालयम् आगच्छामि। यत्र शङ्का भवति तत् शब्दं चिह्नितं करोमि।

विशाखा तर्हि वद, अस्मिन् चित्रे किमर्थम् एकः ऋषिः एका बलाका च चित्रिता ?

लोकेशः वदामि! ऋषिः क्रुद्धः भूत्वा बलाकां पश्यति, बलाका च दग्धा भूत्वा भूमौ पतति।

विशाखा अहो! ऋषेः तपसः प्रभावः।

लोकेशः परन्तु सेवायाः महत्त्वं तपसः अपि अधिकतरम्।

विशाखा पठामस्तावत् एतादृशीं ज्ञानवर्धनीं कथाम्।

पञ्चमः पाठः

कर्मणा याति संसिद्धिम्

आसीत् पुरा कोऽपि महातपा नाम वनवासी मुनिः। एकदा यदा स तरुच्छायोपविष्ट आसीत्। तदा तस्योपरि एका बलाका विष्ठाम् उदसृजत्। स च क्रुद्धस्तां व्यलोकयत्। दृष्टमात्रा एव बलाका भस्मसाद् अभवत्। ततश्च स मुनिः तपःप्रभावाद् अहङ्कारम् उपगतः।

एकदा अयं मुनिः क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहं प्राप्य तद्गृहिणीं भिक्षामयाचत। सा पतिव्रता गृहिणी तमवदत्– ''प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्यां समापये'' इति। एतत् श्रुत्वा स मुनिः तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्। सा विहस्य अभाषत– ''मुने! न अहं बलाकेति''। तत् आकर्ण्य विस्मितः मुनिः ''एतत् कथमिव ज्ञातमनया'' इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत्।

ततश्च सा साध्वी भर्तुः शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत् – ''कथं त्वया अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।'' साऽवदत् – ''मुने! न भर्तृसेवायाः अपरं कञ्चन धर्मं करोम्यहम्। तत्प्रसादेन एव मे एतादृशं विज्ञानम्। किञ्च इतः धर्मव्याधाख्यं कञ्चन मांसविक्रयिणं गत्वा एतत् पृच्छ। ततस्ते श्रेयो भविष्यति त्वं च निरहङ्कारः भविष्यसि इति''। एवं सर्वविदा पतिव्रतया अभिहितः गृहीतातिथिसत्कारः स मुनिः तां प्रणम्य तद्गृहाद् निरगच्छत्।

अन्येद्युः सः मुनिः समन्विष्य तं विपणिस्थं मांसानि विक्रीणन्तम् उपागच्छत्। धर्मव्याधश्च दृष्ट्वा एव तं मुनिम् अभाषत – ''ब्रह्मन्! किं पतिव्रतया तया इह त्वं प्रेषितः''? तत् आकर्ण्य स मुनिर्विस्मितः तं धर्मव्याधम् अवदत्– '' भद्र! मांसविक्रयिणः ते कथम् ईदृशं विज्ञानम्''? धर्मव्याधः अवदत्– ''ब्रह्मन्! अहं मातापित्रोर्भक्तः। तौ हि मम परायणम्। अहं तौ स्नापयित्वा स्नामि, भोजयित्वा भोजनं स्वीकरोमि। शाययित्वा च स्वपिमि। तेन मे एतादृशं विज्ञानम्। अन्यहतानां च मृगादीनां मांसानि स्वधर्म इति मत्वा वृत्त्यर्थं विक्रीणे, न तु धनलिप्सया। हे मुने! ज्ञानविघ्नोऽहङ्कारः। अतः स्वधर्मं चर, येन आशु परं श्रेयः अवाप्स्यसि''।

ततश्च धर्मव्याधेन एवम् अनुशिष्टः स मुनिः तद्गृहं गत्वा धर्मव्याधस्य च सर्वं क्रियाविधिम् अवलोक्य परितुष्टः वनं गतवान् अवाप्तवान् च तदुपदेशात् सिद्धिम्। उक्तञ्च

कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिता जनकादयः।

शब्दार्थाः

अनन्यगोचरः (वि०) [न अन्यः अनन्यः (नञ् त० पु०) अनन्यस्य गोचरः (ष० त०)]	न कस्यचिदपि दृष्टिपथे आगतः	अन्य किसी के भी दृष्टि पथ से परे	not within the range of anyone's sight.

अनुशिष्टः (वि०) [अनु+शास्+क्त, पुं० प्र०ए०व०]	उपदिष्टः	उपदेश दिया गया	instructed.
अन्तिकम् (अव्य०)	समीपम्	पास	near.
अन्यहतानाम् (वि०) [पुं०,ष०ब०व०, अन्यैः हतानाम् तृ०त०पु०]	अन्यैः मारितानाम्	दूसरों के द्वारा मारे गयों का	of those killed by others
अन्येद्युः (अव्य०)	अन्यस्मिन् दिने	किसी अन्य दिन	some other day, next day.
अवलोक्य (अव्य०) [अव+लोक्+ल्यप्]	दृष्ट्वा	देखकर	after having seen.
अवाप्तवान् (क्रि०) [अव+आप्+क्तवतु, पुं० प्र०ए०व०]	लब्धवान्	प्राप्त किया	obtained.
अवाप्स्यसि (क्रि०) [अव+आप् लृट्, म० पु०, ए०व०]	प्राप्स्यसि	प्राप्त करोगे	will achieve.
अहङ्कारमुपगतः (क्रि०) अहङ्कारम् उपगतः [उप+गम्+क्त, पु०प्र०ए०व०]	अभिमानं प्राप्तवान्	अहंकारी हो गया	became arrogant.
आकर्ण्य (अव्य०)(आ+कर्ण्+ल्यप्)	श्रुत्वा	सुनकर	having heard.
आशु (अव्य०)	शीघ्रम्, अचिरम्	जल्दी	soon.
आस्थिताः (क्रि०) [आ+स्था+क्त, पु० प्र०ब०व०]	अधिगताः	(पूर्ण रूप से) प्राप्त किया	reached the stage of (acomplishment).
उदसृजत् (क्रि०) [उत्+सृज्, लङ् प्र०पु०ए०व०]	विसृष्टवान्	छोड़ दिया	dropped.
एत्य (क्रि०) (आ+इ+ल्यप्)	आगत्य	आकर	having reached.
गृहीतातिथिसत्कारः (वि०)[अतिथेः सत्कारः (ष०त०पु०) गृहीतः अतिथिसत्कारः येन सः (ब०व्री०)]	स्वीकृतः अतिथिसत्कारः येन सः	वह जिसने अतिथिसत्कार को स्वीकार कर लिया है	one who has accepted the offerings as a guest.

ग्रहीष्ये (क्रि०) [ग्रह्+लृट्, उ०पु०ए०व०]	ग्रहणं करिष्यामि	ग्रहण करूँगा	will accept.
तरुच्छायोपविष्टः (वि०)[तरोः छाया तरुच्छाया (ष०त०पु०) तरुच्छायायाम् उपविष्टः (स०त०पु]	वृक्षस्य छायायाम् आसीनः	पेड़ की छाया में बैठे हुए	sitting under the shade of a tree.
धनलिप्सया (सं०) [धनस्य लिप्सा तया (ष०त०)]	धनलोभेन	धन के लालच से	with greed of wealth.
न्यगदत् (क्रि०) [नि+गद्+लङ्,प्र०पु०ए०व०]	अवदत्	बोला	said.
परायणम् (सं०)(नपुं० ए० व०)[पर+अयनम्]	शरणम्	शरण	resort.
परिचर्याम् (सं०) (स्त्री०, द्वि०ए०व०)	सेवाम्	सेवा को	service.
प्रतीक्षस्व (क्रि०) [प्रति+ईक्ष्](आ०लो०म०पु०ए०व०]	प्रतीक्षां कुरु	इन्तजार करो	wait.
प्रसादेन (सं०) [पु०तृ० ए०व०]	अनुग्रहेण / कृपया	कृपा से	by the grace.
बलाका (सं०)(स्त्री०)[बलाक+टाप्, प्र०ए०व०)	बलाका-पक्षिविशेषः	बगला (मादापक्षी)	a sort of crane.
ब्रूहि (क्रि०) [ब्रू, लो०, म०पु०ए०व०]	वद	बोलो	tell me.
भोजयित्वा (अव्य०) [भुज्+णिच्+क्त्वा]	भोजनं कारयित्वा	भोजन कराकर	after serving the food.
विक्रयिणम् (वि०) [विक्रय+इन्](पुं०द्वि०ए०व०]	विक्रेतारम्	बेचने वाले को	to a seller.
विक्रीणन्तम् (वि०) (पुं०द्वि०ए०व०) [वि+क्री+शतृ]	विक्रयं कुर्वन्तम्	बेचते हुए को	to one who is selling.

विपणिस्थम् (वि०) (पु०द्वि०ए० व०)[विपणौ तिष्ठति इति विपणिस्थ:, तम् उप०त०पु०]	आपणे तिष्ठन्तम्	दुकान में बैठे हुए को	to a person sitting in the shop.
विष्ठाम् (सं०) (स्त्री०द्वि०ए०ब०)	मलम्, पुरीषम्	बीट को	excrement.
विहस्य (अव्य०) [वि+हस्+ल्यप्]	हसित्वा	हँस करके	having laughed.
वृत्त्यर्थम् (वृत्ति+अर्थम्)	जीविकार्थम्	जीविका निर्वाह के लिए	for livlihood.
व्यलोकयत् (क्रि०) [वि +लोक् +लङ् प्र०पु०ए०व०]	अपश्यत्	देखा	saw.
शाययित्वा (अव्य०) [शीङ् +णिच्+क्त्वा]	शयनं कारयित्वा	सुलाकर	after making them sleep.
शुश्रूषाम् (सं०)(द्वि०ए०व०)	सेवाम्	सेवा को	service.
श्रेय: (सं०) [नपुं० द्वि०ए० व०]	हितम्, कल्याणम्	कल्याण	virtue.
संसिद्धिम् (सं०) (स्त्री० द्वि०ए० व०] [सम्+सिध्+क्तिन्] [सम्यक् सिद्धि:; ताम्]	मोक्षम्	उत्तम सिद्धि को	accomplishment.
समन्विष्य (अव्य०) [सम्+अनु+इष्+ल्यप्]	अन्वेषणं कृत्वा	खोजकर, ढूँढकर	having searched.
साध्वी (सं०)(स्त्री०प्र०ए०व०)[साधु+ङीप्]	सुशीला, सुचरित्रा	सुन्दर आचरणवाली	lady a woman with good conduct.
स्नापयित्वा (अव्य०)[स्ना+णिच्+क्त्वा]	स्नानं कारयित्वा	नहलाकर	after giving bath.
स्वपिमि (क्रि०)(स्वप्+लट् उ०पु०ए०व०)	शयनं करोमि	सोता हूँ	sleep.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

तरुच्छायोपविष्ट	=	तरु+छाया+उपविष्टः	क्रुद्धस्ताम्	=	क्रुद्धः+ताम्
ततश्च	=	ततः+च	करोम्यहम्	=	करोमि+अहम्
कञ्चन	=	कम्+चन	श्रेयो भविष्यति	=	श्रेयः+भविष्यति
गृहीतातिथिसत्कारः	=	गृहीत+अतिथिसत्कारः	मुनिर्विस्मितः	=	मुनिः+विस्मतः
वृत्त्यर्थम्	=	वृत्ति+अर्थम्	ज्ञानविघ्नोऽहङ्कारः	=	ज्ञानविघ्नः+अहङ्कारः
तदुपदेशात्	=	तत्+उपदेशात्	बद्धाञ्जलिः	=	बद्ध+अञ्जलिः

सन्धिकार्यम्

दृष्टमात्रा+एव	=	दृष्टमात्रैव	मुनिः+ताम्	=	मुनिस्ताम्
तत्+आकर्ण्य	=	तदाकर्ण्य	गत्वा+एतत्	=	गत्वैतत्
येन+आशु	=	येनाशु	मांसविक्रयिणः+ते	=	मांसविक्रयिणस्ते
अतः+स्वधर्मम्	=	अतस्स्वधर्मम्	भर्तुः+शुश्रूषाम्	=	भर्तुश्शुश्रूषाम्

संयोगः

भिक्षामयाचत	=	भिक्षाम्+अयाचत	ज्ञातमनया	=	ज्ञातम्+अनया
निरहङ्कारः	=	निर्+अहङ्कारः	भिक्षामादाय	=	भिक्षाम्+आदाय
तामवदत्	=	ताम्+अवदत्	सम्+अन्विष्य	=	समन्विष्य

अभ्यासः

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि एकेन पदेन लिखत –**

(क) मुनिः कस्मात् कारणाद् अहङ्कारमुपगतः ? ....

(ख) मुनिः काम् भिक्षाम् अयाचत ? ....

(ग) साध्वी किम् आदाय मुनेः सकाशम् आगच्छत् ? ....

(घ) बलाकावृत्तान्तः कया ज्ञातः ? ....

(ङ) साध्वी किं धर्मकार्यं करोति स्म ? ....

(च) सा मुनिं कस्य समीपे गन्तुम् अकथयत् ? ....

(छ) धर्मव्याधः कस्य भक्तः आसीत् ? ....

2. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत –

(क) यदा मुनिः गृहिणीं भिक्षामयाचत तदा सा किम् अवदत् ?

....

(ख) मुनिः बद्धाञ्जलिः गृहिणीं किमवदत् ?

....

(ग) धर्मव्याधः दृष्ट्वैव तं मुनिं किमभाषत ?

....

(घ) धर्मव्याधेन मुनिः कथमनुशिष्टः ?

....

(ङ) कः ज्ञाने विघ्नं जनयति ?

....

(च) मुनिः कस्य उपदेशात् सिद्धिम् अवाप्तवान् ?

....

(छ) धर्मव्याधः किमर्थं मांसविक्रयणं करोति स्म ?

....

3. अधोलिखितकथनेषु स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) पुरा **महातपा** नाम मुनिरासीत् ? ....

(ख) **वृक्षस्य** उपरि बलाका आसीत्। ....

(ग) क्रुद्धः मुनिः **बलाकाम्** अपश्यत्। ....

(घ) मुनिः **ब्राह्मणगृहं** गत्वा भिक्षामयाचत। ....

(ङ) ब्राह्मणी **भर्तुः** परिचर्याम् करोति स्म। ....

(च) 'नाहं बलाका' इति **ब्राह्मण्या** कथितम्। ....

(छ) धर्मव्याधः **मातापित्रोः** भक्तः आसीत्। ....

(ज) **अहङ्कारेण** ज्ञानं नश्यति। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'आसीत् पुरा कोऽपि महातपा नाम वनवासी मुनिः।' अस्मिन् वाक्ये 'आसीत्' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(ख) 'साध्वी भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता' अस्मिन् वाक्ये 'समीपे' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(ग) 'सः मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत्।' अत्र 'बद्धाञ्जलिः' इति पदस्य विशेष्यपदं किम् अस्ति?

(घ) 'सा विहस्य अभाषत।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(ङ) 'स च क्रुद्धस्तां व्यलोकयत्।' अस्मिन् वाक्ये 'प्रसन्नः' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

(च) 'गृहीतातिथिसत्कारः मुनिः तां प्रणम्य निरगच्छत्' अत्र 'मुनिः' पदस्य विशेषणपदं किम् ?

5. उचितपर्यायपदैः सह मेलनं कृत्वा लिखत–

(क) उपगतः	....	(i)	दृष्ट्वा
(ख) शुश्रूषाम्	....	(ii)	नत्वा
(ग) आदाय	....	(iii)	प्राप्तः
(घ) प्रणम्य	....	(iv)	सेवाम्
(ङ) अवलोक्य	....	(v)	स्वीकृत्य

6. विपरीतार्थकानां शब्दानां मेलनं कृत्वा लिखत–

(क) परितुष्टः	....	(i)	चिरम्
(ख) आशु	....	(ii)	आरभे
(ग) अन्तिकम्	....	(iii)	आगत्य
(घ) गत्वा	....	(iv)	असन्तुष्टः
(ङ) समापये	....	(v)	दूरम्

7. अधोलिखितकथनानाम् आशयः समक्षं दत्तोऽस्ति। तत्र यत्सत्यमेकं तद् लिखत –

(क) **न अहं बलाकेति।**

(i) त्वं मह्यं कथं क्रुध्यसि? मम नाम बलाका नास्ति। त्वं मम अनिष्टं कर्तुं कथमपि न पारयसि।

(ii) अहं पक्षी नास्मि यत् तव कोपेन भीता स्याम्। गच्छ त्वम् इतः शीघ्रम्।

(iii) अहं पतिव्रता नारी अस्मि। तव क्रोधदृष्टिः मां भस्मीकर्तुं न शक्नोति।

(ख) **मांसानि, स्वधर्म इति मत्वा वृत्त्यर्थं विक्रीणे, न तु धनलिप्सया।**

(i) मांसविक्रयणम् एव धर्मव्याधस्य धर्म आसीत्। सः स्वधर्मं श्रेष्ठं मन्यते। धनलोभात् सः सर्वं कार्यं करोति स्म।

(ii) धर्मव्याधः मांसविक्रयणं धर्मार्थं करोति। अनेन प्राप्तं सर्वं धनं दीनेभ्यः वितरति।

(iii) मांसविक्रयणं धर्मव्याधस्य स्वाभाविकं कर्म आसीत्। तेनैव जीविकानिर्वाहः भवति। सः धनमात्रलालसया मांसं न विक्रीणीते स्म।

(ग) ज्ञानविघ्नोऽहङ्कार:

(i) ज्ञानात् अहङ्कार: बाधक: जायते।

(ii) ज्ञानप्राप्तौ अहङ्कार: बाधक: भवति।

(iii) अहङ्कारे ज्ञानं विघ्नं करोति।

8. विशेषण-विशेष्ययोजनम् -

'क' स्तम्भे विशेषणपदानि सन्ति 'ख' स्तम्भे विशेष्यपदानि दत्तानि सन्ति। तयो: यथोचितं मेलनं कुरुत।

	क		ख
यथा-	वनवासी		मुनि:
(क)	अनन्यगोचर:	(i)	बलाका
(ख)	सर्वविदा	(ii)	गृहिणी
(ग)	एका	(iii)	बलाकावृत्तान्त:
(घ)	ज्ञानविघ्न:	(iv)	पतिव्रतया
(ङ)	पतिव्रता	(v)	अहङ्कार:

9. अधोलिखितै: पदै: वाक्यानि प्रपूर्य कथासूत्रं योजयत-

तरुच्छायायाम्, मुनि:, भस्मसाद् अभूत्, महातपा नाम, मुने:,
विष्ठाम्, भिक्षाम्, प्रतीक्षस्व क्षणम्, विस्मित:, नाहं बलाकेति, क्रुद्धदृष्ट्या।

एकदा .... मुनि: .... उपविष्ट आसीत्। एका बलाका तस्योपरि .... उदसृजत्। सा बलाका .... क्रोधदृष्ट्या ....। पुन: एकदा असौ .... एकां गृहिणीं .... अयाचत। पतिसेवारता सा अवदत् ....। तदा मुनि: तां .... अपश्यत्। सा विहस्य अवदत् ....। एतच्छ्रुत्वा मुनि: अतीव .... जात:।

10. कथाक्रमानुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुन: लिखत -

(क) वृक्षस्य उपरि स्थिता बलाका तस्योपरि विष्ठाम् उदसृजत्।

(ख) एकदा असौ मुनि: ब्राह्मणगृहं गत्वा भिक्षाम् अयाचत।

(ग) ब्राह्मणी भर्तु: परिचर्यां करोति स्म।

(घ) पुरा महातपा नाम मुनिरासीत्।

(ङ) मुनिः तपःप्रभावात् अहङ्कारम् उपगतः।

(च) एतत् श्रुत्वा सः मुनिः तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्, परं न अहं बलाकेति तया कथितम्।

(छ) मुनेः दृष्टमात्रा एव सा बलाका भस्मसात् अभवत्।

(ज) प्रतीक्षस्व क्षणम् इति सा पतिव्रता गृहिणी तम् अवदत्।

अन्वयः

1. **कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिता जनकादयः ।**

अन्वयः – जनक-आदयः कर्मणा एव संसिद्धिम् आस्थिता।

योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः

श्रीसोमदेवरचितः 'कथासरित्सागरः' पद्यात्मकः रोचकः प्रवाहमयः कथाग्रन्थः अस्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् द्वाविंशति-सहस्रम् (22,000) पद्यानि सन्ति।

(ख) भावविस्तारः

कर्तव्यपालनम् एव सर्वोत्तमः धर्मः इति सारः अस्याः कथायाः। गीतायाम् अपि उक्तम्-

(i) अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निः न चाक्रियः॥

(ii) कर्मण्येवाधिकारस्ते०।

(iii) कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि॥ (3.20)

(iv) उपनिषदामपि आदेशः अस्ति- (क) मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव।

(ग) भाषिकयोग्यता

अव्ययप्रयोगः- परस्परं वाग्व्यवहारे अधोलिखितानाम् अव्ययानामपि प्रयोगः भवति, तेषामपि ज्ञानमावश्यकम्।

(i) यत्र-तत्र — **वाक्यप्रयोगः**

		वाक्यप्रयोगः
(i) नार्यस्तु पूज्यन्ते	(ii) देवताः रमन्ते	**यत्र** नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते **तत्र** देवताः।
(i) जलं भवति	(ii) वृक्षाः अपि भवन्ति।	**यत्र** जलं भवति **तत्र** वृक्षाः अपि भवन्ति।

(ii) अत्र-तत्र पृथक् वाक्ये प्रयोगः

(i) बालकाः पठन्ति (ii) बालिका लिखन्ति। — अत्र बालकाः पठन्ति, तत्र बालिकाः लिखन्ति।

(iii) कदा

(i) सः कदा पठति ?

(ii) त्वं कदा भ्रमसि ?

(iii) भवान् कदा विद्यालयं गच्छति ?

(iv) कुतः

(i) अशोकः कुतः आगच्छति ?

(ii) सुशीला कुतः आगमिष्यति ?

(v) अधुना

(i) अधुना अहं पठामि।

(ii) अधुना वसन्तकालः।

(iii) अधुना भोजनकालः।

(vi) ह्यः

(i) ह्यः रविवारः आसीत्।

(ii) ह्यः दीपावलिः पर्व आसीत्।

(vii) श्वः

(i) श्वः मम जन्मदिवसः भविष्यति।

(ii) श्वः मम मित्रम् आगमिष्यति।

(viii) अद्य

(i) अद्य अवकाशः अस्ति।

(ii) अद्य अहं गृहं गमिष्यामि।

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

स्वच्छाच्छवदनं लोकाः द्रष्टुमिच्छन्ति मे यदा।
तत्रात्मानं हि पश्यन्ति खिन्नं भद्रं यथायथम्॥

भावार्थः – यदा जनाः मयि स्वच्छम् अतिनिर्मलं मुखं द्रष्टुम् इच्छन्ति, तदा ते यथा भवन्ति तथैव आत्मानं पश्यन्ति, यदि ते खिन्नाः सन्ति खिन्नान् पश्यन्ति, प्रसन्नाः सन्ति तर्हि आत्मानं प्रसन्नं पश्यन्ति।

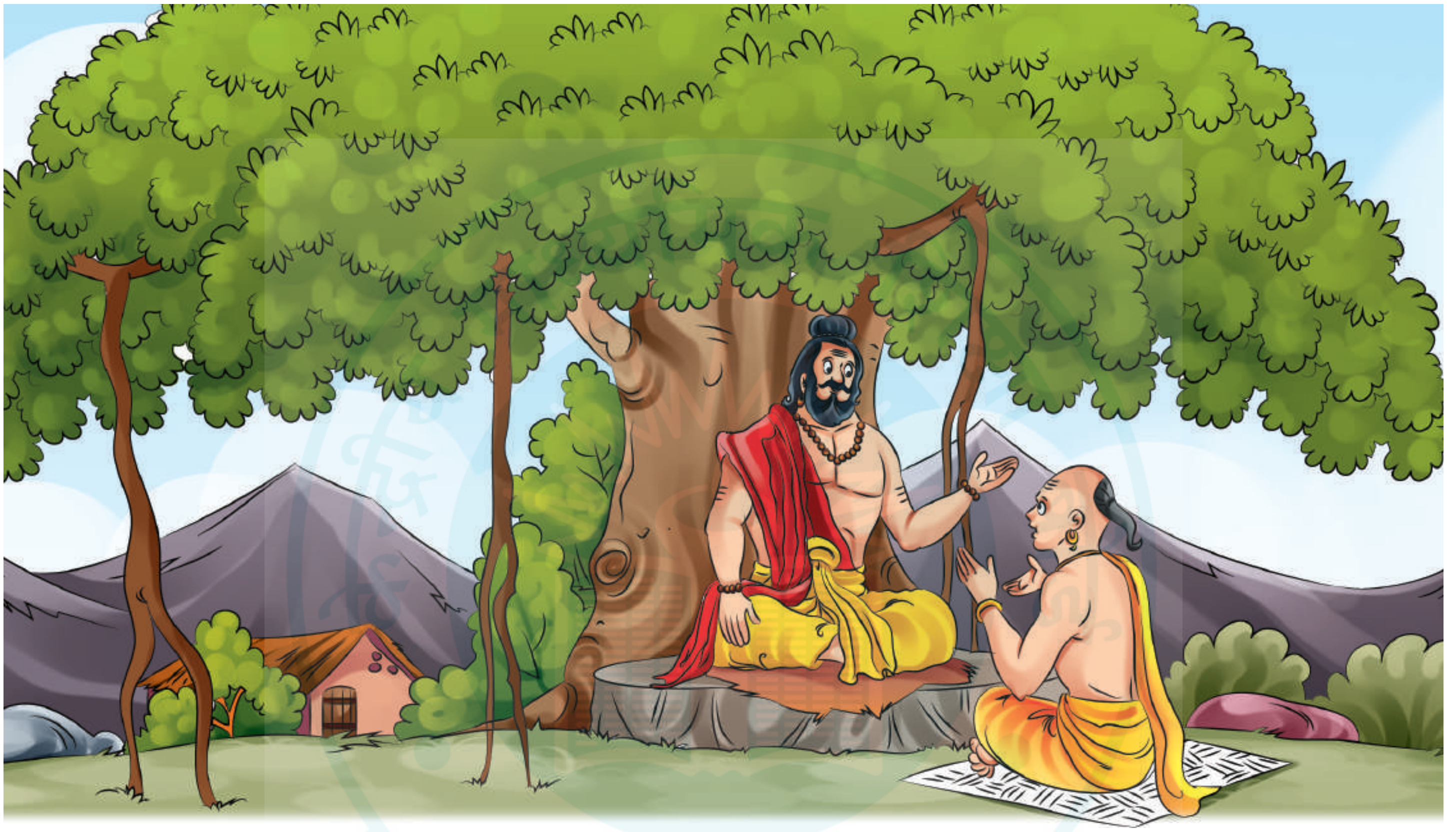
एहि हसाम

पतिः – (सद्यो विवाहितां पत्नीं प्रति) प्राणप्रिये! अहं तु विवाहात् पूर्वम् अतिचञ्चलः दुष्टश्च आसम्। किं भवती वदिष्यति – "भवती कथम् आसीत्?"

पत्नी – (लज्जया) स्वामिन्! यावद् वधूवरयोः गुणमेलनं न भवति तावत् तु विवाहः न भवति खलु।

षष्ठः पाठः

तत् त्वम् असि

हे सौम्य! स एव आत्मा। तत् एव सत्। तत् त्वम् असि।

उमेशः रमे! पश्य एतत् चित्रम्। कः एषः वृक्षः?

रमा अयं तु वटवृक्षः प्रतीयते। किं न पश्यसि अस्य दीर्घाः शाखाः पृथ्वीं स्पृशन्ति।

उमेशः आम्, पश्यामि। वट एव अयम्। परन्तु कोऽयम् ऋषिः बालकः च?

रमा आचार्या आगच्छति, तामेव पृच्छामः।

उमेशः आचार्ये! कोऽयम् ऋषिः?

आचार्या पाठं पठित्वा ज्ञास्यामः।

रमा आचार्ये! कुतः गृहीतः एषः पाठः?

आचार्या छान्दोग्य-उपनिषदः।

उमेशः आचार्ये! उपनिषद् किं भवति?

आचार्या उपनिषदः नाम ते ग्रन्थाः येषु अमूल्यम् आत्मज्ञानम् उपदिष्टम्।

रमा एवम्। अतीव उत्सुकाः वयम् एतं पाठं पठितुम्।

षष्ठः पाठः

तत् त्वम् असि

महर्षेः आरुणेः पुत्रः श्वेतकेतुः आसीत्। द्वादशवर्षीयं तं पुत्रं पिता आरुणिः उवाच – हे श्वेतकेतो! गुरुं प्रति गच्छ अध्ययनार्थं यतः सौम्य! अस्मत्कुलीनः अनधीत्य न भवति इति। सः पुत्रः आचार्यम् उपेत्य यावत् चतुर्विंशतिवर्षः अभवत् तावत् सः सर्वान् वेदान् सार्थान् अधीत्य पितुः सकाशम् आगच्छत्। सः च 'सर्वश्रेष्ठः अहम्' इति मन्यमानः उद्धतस्वभावः अभवत्। एवम्भूतं पुत्रं दृष्ट्वा पिता उवाच – हे श्वेतकेतो! कः ते उपाध्यायात् अतिशयः प्राप्तः येन त्वं कुलाननुरूपम् उद्धतः असि? जानासि किं तत्, येन श्रुतेन अन्यत् अश्रुतम् अपि श्रुतं भवति, अमतं मतम्, अविज्ञातं च विज्ञातं भवति इति। एतद् अद्भुतं प्रश्नं श्रुत्वा पृच्छति – कथम् इति! इत्युक्तः पिता अधोलिखितदृष्टान्तेन तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयति–

आरुणिः – श्वेतकेतो! न्यग्रोधफलम् आहर।

श्वेतकेतुः – इदं भगवन्!

आरुणिः – अत्र किं पश्यसि?

श्वेतकेतुः – अणुतराणि इमानि बीजानि।

आरुणिः – एषु एकं बीजं भिन्धि।

श्वेतकेतुः – भिन्नम्।

आरुणिः – अत्र किं पश्यसि?

श्वेतकेतुः – न किञ्चन भगवन्।

इदं श्रुत्वा पिता पुत्रम् उवाच – हे सौम्य! पश्य अत्र वटबीजे एव महान् स्थूलः शाखादिमान् न्यग्रोधः वटः उत्पन्नः सन् तिष्ठति। एवम् अणिम्नः स्थूलं जगद् उद्भवति। विश्वसिहि, हे सौम्य! स एव आत्मा। तत् एव सत्। तत् त्वम् असि।

शब्दार्थाः

अणिम्नः (सं०) [अणिमन् पुं०, पं०ए०व०]	सूक्ष्मात्	सूक्ष्मतत्त्व से	out of the minutest atom.
अणुतराणि (वि०) [अणु+ तरप्; नपुं० प्र०ब०व०]	लघुतराणि	छोटे छोटे	very small, tiny
अतिशयः (सं०) [पुं०प्र०ए०व०]	वैशिष्ट्यम्	विशेषता	excellence

अध्ययनार्थम् (अधि+इ+ल्युट् = अध्ययन+अर्थम्)	अध्ययनस्य निमित्तम्	अध्ययन के लिए	for pursuing studies
अनधीत्य (अव्य०) [न अधीत्य, अधि+इ+ल्यप्=अधीत्य]	न पठित्वा	न पढ़ कर; बिना पढ़े	having not studied.
अमतं मतम् (भवति)	अतर्कितं तर्कितं (भवति)	बिना विचार किया हुआ (मतम् अर्थात्) विचारा हुआ हो जाता है	that which is beyond comprehension becomes comprehended
अविज्ञातं विज्ञातम्	अनिश्चितं निश्चितं भवति	अनिश्चित निश्चित हो जाता है	uncertain becomes certain.
अश्रुतं श्रुतं भवति	अनाकर्णितम् आकर्णितं भवति	न सुना हुआ भी सुना हुआ हो जाता है	unheard becomes heard.
अस्मत्कुलीनः (वि०) [पुं०, प्र०ए०व०]	अस्माकं कुले जातः	हमारे कुल में उत्पन्न	born in our family.
आचार्यमुपेत्य आचार्यम्+उपेत्य [उप+इ+ल्यप् = उपेत्य]	गुरोः समीपं गत्वा (उप उपसर्गयोगे द्वितीया)	आचार्य के पास जाकर	having approached the teacher.
आहर (क्रि०) [आ+हृ, लो० म०पु०ए०व०]	आनय	लाओ	bring.
इत्युक्तः, इति+उक्तः, इति (अव्य०) [ब्रू, वच्+क्त, पुं० प्र०ए०व०]	एवं प्रकारेण कथितः (पिता)	इस प्रकार कहे गये। (पिता ने)	having been thus told.
उत्पन्नः सन् तिष्ठति	तस्य सूक्ष्मस्य अदृश्यमानस्य बीजस्य कार्यभूतः स्थूलशाखा स्कन्धफलपलाशवान् वटवृक्षः एव उत्पद्यते; जायमानः विराजते।	बीज की न दिखाई देने वाली सूक्ष्म अणिमा का कार्यभूत यह मोटी शाखा स्कन्ध, फल और पत्तों वाला महान् वट वृक्ष उत्पन्न होता हुआ खड़ा है	the huge banyan tree exists being born from that minutest energy hidden in the seed.
उद्धतस्वभावः (वि०)[उद्धतः स्वभावः यस्य सः (ब०व्री०)]	गर्वान्वितः	घमण्डी स्वभाव वाला	arrogant.

उद्भवति (क्रि०) [उत्+ भू+लट्, प्र०पु०ए०व०]	जायते	पैदा होता है	takes birth.
उवाच (क्रि०) [ब्रू, वच्० लिट् प्र०पु०ए०व०]	अवदत्	कहा	said.
एवं भूतम् (वि०)	तादृशम् उच्छृङ्खलं (पुत्रम्)	उद्दण्डी वृत्ति वाले (पुत्र को)	to one who has become arrogant like this.
न किञ्चन (न) (अव्य०) किम्+चन (अनिश्चयार्थे)	न किमपि	कुछ भी नहीं	nothing.
कुलाननुरूपम् (क्रि०वि०) [न अनुरूपम् इति अननुरूपम् (नञ् त० पु०) कुलस्य अननुरूपम् (ष०त०पु०)]	यत् तु उच्चकुलयोग्यं न वर्तते	जो उच्च कुल के योग्य नहीं है	not befitting the noble family.
तत् त्वम् असि	त्वम् तदेव ब्रह्म असि।	तुम वही ब्रह्म हो।	thou art that supreme being.
तत् एव सत् [अस्+शतृ=सत् नपुं०]	तत् ब्रह्म एव सत् सत्यम्	(अस्तित्व) वह ब्रह्म ही सत्य है	that Supreme Being is the real truth.
तत्त्वज्ञानम् (सं)	सृष्टितत्त्वबोधः	सब कुछ अन्तिम सत्य, परम सत्य, अर्थात् ब्रह्म है, अतः सत्य के ज्ञान को ही तत्त्वज्ञान कहते हैं 'तत्त्व' का अर्थ है सृष्टि के आधारभूत तत्त्व, विराट् सृष्टि का ज्ञान	the knowledge of Ultimate Reality, final truth, "the Brahman. the word ''तत्त्व'' means the basic elements of the creation; ''तत्त्वज्ञान'' means the knowledge of creation.
दृष्टान्तः (सं०) [पुं० प्र०ए०व०]	उदाहरणम्	उदाहरण	example.
न्यग्रोधः (पु०)	बहुपाद् वटः, वटवृक्षः [न्यग्रोधो बहुपाद्वटः (अमरकोशे)]	बड़ का पेड़	banyan tree.
प्रतिपादयति (क्रि०) [प्रति+पद्+णिच्+लट् प्र०पु०ए०व०]	(दृष्टान्तेन) बोधयति	उदाहरणों की सहायता से समझाता है	explains (it) with illustrations.

भगवन् (वि०) [भग+मतुप् पुं० सम्बो०ए०व०]	हे भगवन्	सम्मानित, श्रद्धेय	adored one! respected.
भिन्धि (क्रि०) [भिद्, लो०म०पु०ए०व०]	भेदनं कुरु	फोड़ो	break.
भिन्नम् (वि०) [भिद्+क्त] (नपुं०, प्र०ए०व०)	भेदनं कृतम्	फोड़ दिया गया	broken.
मन्यमानः (वि०) [मन्+आ +शानच् पुं०, प्र०ए०व०]	एवं मतिं कुर्वाणः	मानते हुए	regarding (himself).
शाखादिमान् (वि०) [शाखादि+मत्] (पुं० प्र०ए०व०)	शाखादिभिः युक्तः	शाखा पत्रों आदि से युक्त	having branches and leaves etc.
सकाशम् (अव्य०)	समीपे	पास में	near.
सत् (सं०) [नपुं०, प्र०ए० व०] (अस्ति इति सत्)	सत्ता; सत्यम्	वास्तविक रूप से विद्यमान; सत्य	existence; truth.
सन् (वि०) (पुं० प्र०ए०व०) [अस्+शतृ]	भवन्	होता हुआ	being.
सार्थान् (वि०) (पुं० द्वि०ब०व०) [अर्थेन सह विद्यमानाः तान् (वेदान्)(ब०व्री०)]	अर्थसहितान्	अर्थसहित	with meanings.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

कुलाननुरूपम्	=	कुल+अननुरूपम्	गुरुं प्रति	=	गुरुम्+प्रति
जगद् उद्भवति	=	जगत्+उद्भवति	स एव	=	सः+एव
इदं भगवन्	=	इदम्+भगवन्			

सन्धिकार्यम्

उद्धतः+असि	=	उद्धतोऽसि	एषु+एकम्	=	एष्वेकम्
कः+ते	=	कस्ते	सर्वश्रेष्ठः+अहम्	=	सर्वश्रेष्ठोऽहम्
तत्+एव	=	तदेव			

संयोगः

आचार्यम् उपेत्य	=	आचार्यमुपेत्य	सकाशम् आगच्छत्	=	सकाशमागच्छत्
अश्रुतम् अपि	=	अश्रुतमपि	कथम् इति	=	कथमिति
त्वम् असि	=	त्वमसि			

अभ्यासः

1. एकपदेन संस्कृतभाषया उत्तरत –

(क) श्वेतकेतुः कस्य पुत्रः आसीत्? ....

(ख) श्वेतकेतुः कम् उपेत्य वेदान् अपठत्? ....

(ग) पिता केन तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयति? ....

(घ) आरुणिः श्वेतकेतुं किम् आनेतुम् आदिशत्? ....

(ङ) श्वेतकेतुः न्यग्रोधफले किम् अपश्यत्? ....

(च) स्थूलं जगत् कस्माद् उद्भवति? ....

(छ) पिता न्योगोधफलस्य दृष्टान्तेन किं प्रतिपादयति? ....

2. पूर्णवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत –

(क) श्वेतकेतुः विद्या प्राप्यं किम् अमन्यत?

....

(ख) आरुणिः श्वेतकेतुं कं प्रश्नम् अपृच्छत्?

....

(ग) सर्वेषु देहेषु कः अस्ति यः अजरः अमरश्च?

....

(घ) वस्तुतः वटबीजे कः तिष्ठति?

....

(ङ) जगति किं सत् अस्ति?

....

3. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलाक्षरपदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) आरुणिः **श्वेतकेतोः** पिता आसीत्। ....

(ख) श्वेतकेतुः **आचार्यम्** उपेत्य वेदान् अपठत्। ....

(ग) द्वादशवर्षीयं तं पुत्रम् **आरुणिः** उवाच। ....

(घ) श्वेतकेतुः **वेदान्** आधीत्य आगच्छत्। ....

(ङ) विद्यां प्राप्य स **आत्मानं** सर्वश्रेष्ठम् अमन्यत। ....

(च) उद्धतस्वभावः स **पितुः** सकाशम् आगच्छत्। ....

(छ) पिता दृष्टान्तेन **तत्त्वज्ञानं** प्रतिपादयति। ....

(ज) श्वेतकेतुः **न्यग्रोधस्य** फलम् आहरति। ....

(झ) श्वेतकेतुः **फले** बीजानि पश्यति। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'त्वं कुलाननुरूपम् उद्धतः असि'। अत्र 'असि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्? ....

(ख) 'अणिम्नः स्थूलं जगद् उद्भवति'। वाक्येऽस्मिन् विशेषणपदं किं प्रयुक्तम्? ....

(ग) 'गुरुं प्रति गच्छ अध्ययनार्थम्'। अत्र क्रियापदं किम्? ....

(घ) 'समीपम्' इति पदस्य किं पर्यायपदं पाठे प्रयुक्तम्? ....

(ङ) 'सूक्ष्मः' इति पदस्य विलोमपदं पाठात् चित्वा लिखत। ....

5. अधोलिखितवाक्यानि कथाक्रमानुसारं पुस्तिकायां लिखत –

(क) आरुणिः श्वेतकेतुः वटफलम् आनेतुम् अकथयत्।

(ख) श्वेतकेतुः गुरोः सकाशाद् वेदान् अपठत्।

(ग) आरुणिः पुत्रं वटबीजस्य अन्तः द्रष्टुम् अकथयत्।

(घ) वेदान् अधीत्य श्वेतकेतुः अमन्यत–अहं श्रेष्ठः अस्मि।

(ङ) आरुणिः श्वेतकेतुम् आत्मनः विषये उपादिशत्।

(च) वस्तुतः जगति आत्मा एव सत्।

(छ) आत्मज्ञानेन सर्वम् अविज्ञातं ज्ञातं भवति।

6. शब्दानाम् अर्थैः सह मेलनं कृत्वा लिखत –

(क) अधीत्य	....	समीपं गत्वा
(ख) आहर	....	भेदनं कुरु
(ग) भिन्धि	....	सूक्ष्मात्
(घ) अणिम्नः	....	आनय
(ङ) उपेत्य	....	पठित्वा

7. पाठात् चित्वा विपरीतार्थान् लिखत –

यथा अनुरूपम् – अननुरूपम्

(क) अधीत्य .... (ख) श्रुतम् ....

(ग) मतम् .... (घ) विज्ञातम् ....

(ङ) दूरम् ....

गतिविधिः

1. परस्परं मिलित्वा वर्गेषु विचार्यताम् ततः लिख्यताम् –

(क) श्वेतकेतुः किमर्थम् उद्धतस्वभावः अभवत्?

(ख) महर्षिः आरुणिः तं किं प्रतिपादयितुम् इच्छति स्म?

2. उपनिषदां विषये जानन्तु। प्रमुखाणाम् उपनिषदां च नाम्नां सङ्ग्रहं कृत्वा स्फोरक-पत्रस्य निर्माणं कुर्वन्तु।

योग्यताविस्तारः

(क) पाठपरिचयः टिप्पण्यश्च–

छान्दोग्योपनिषदः षष्ठाध्यायात् सङ्कलितोऽयम् अंशः। अस्मिन् अध्याये आरुणिः विभिन्नदृष्टान्तैः नववारं 'तत् त्वम् असि' इति वाक्येन आत्मतत्त्वस्य रहस्यानि उद्घाटयति।

(ख) भावविस्तारः

विश्वसिहि यदा श्रद्धा विश्वासश्च भवतः तदैव ज्ञानस्य प्राप्तिर्भवति। उक्तश्च रामचरितमानसे–

भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ।
याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थमीश्वरम्।।

तत् एव सत् सत् एव सत्यं चेतनतत्त्वम्। केनोपनिषदि कथितम्।

इह चेत अवेदीत् अथ सत्यम् अस्ति।
न चेत् इह अवेदीत् महती विनष्टिः॥

1. **नञ् तत्पुरुषः**

यदा तत्पुरुषसमासे पूर्वपदं 'न' इति अभावार्थे भवति तदा स्वरात् पूर्वम् 'अन्' व्यञ्जनात्पूर्वं च 'अ' इति भवति। यथा न धर्मः इति अधर्मः, न उत्तमः इति अनुत्तमः, न उपस्थितः इति अनुपस्थितः।

2. **कर्मधारय-बहुव्रीहि-समासयोः भेदः**

यदा विशेषण-विशेष्ययोः अथवा उपमान-उपमेययोः संक्षेपः भवति तदा कर्मधारयसमासः भवति।

यथा- **उद्धतस्वभावः = उद्धतः स्वभावः।** **उद्धतस्वभावेन नरः यशः न प्राप्नोति।**

यदा च अन्यपदं प्रधानं भवति तदा बहुव्रीहिसमासः भवति।

यथा- **उद्धतः स्वभावः यस्य सः।** **श्वेतकेतुः उद्धतस्वभावः अभवत्।**

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

स्नेहं ददाति यो मह्यं नित्यं तस्मै ददाम्यहम्।
ज्योतिः पदार्थज्ञानार्थं कोऽहं वदतु साम्प्रतम्॥

भावार्थः - यः जनः मह्यं सदा स्नेहं ददाति। अहं तस्मै वस्तूनां ज्ञानार्थं प्रकाशं यच्छामि। अधुना विचार्य वदतु अहं कः अस्मि?

एहि हसाम

(कक्षायाम् अध्यापकः)

अध्यापकः - (सर्वान् छात्रान् प्रति) - 'क्रिकेटक्रीडायाः मम प्रत्यक्षम् अनुभवः' इति विषयम् आधृत्य निबन्धं लिखन्तु।

(सर्वे छात्राः लेखने व्यस्ताः अभवन्। एकः छात्रः न किमपि लिखति।)

अध्यापकः - त्वं किमर्थं न लिखसि?

छात्रः - मया लिखितम्।

अध्यापकः - किं तत्? दर्शय।

(छात्रः सञ्चिकां ददाति। तत्र लिखितम् - 'क्रिकेटक्रीडा तु वृष्टिकारणात् 'स्थगिता' जाता।')

सप्तमः पाठः

तरवे नमोऽस्तु

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।

(विद्यालये वृक्षारोपण-उत्सवः)

प्रत्यूषः अर्णव! त्वम् अद्य कं वृक्षम् आरोपयितुम् आनीतवान् ?

अर्णवः मया तु आम्रवृक्षस्य पादपः आनीतः।

सौरभः अहं तु अर्जुनवृक्षस्य पादपम् आनीतवान्।

ऋषभः मया तु हरिशृङ्गारः आनीतः।

आचार्यः छात्राः! धन्याः ननु यूयं यत् वृक्षान् प्रति एवं समादरभावं धारयथ।

प्रत्यूषः आचार्य! एषा भवतामेव प्रेरणा।

अर्णवः आचार्यवर! उत्सवे केषां पद्यानां गायनं करणीयम् ?

आचार्यः मणिकापुस्तके यानि पद्यानि सप्तमे पाठे दत्तानि तेषामेव सस्वरं पाठं करिष्यामः।

छात्राः आम्! आम्! पठामः, गायामः, वृक्षान् प्रति कृतज्ञतां च अनुभवामः।

सप्तमः पाठः

तरवे नमोऽस्तु

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव॥ 1॥

अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः॥ 2॥

पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः।
गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते॥ 3॥

आम्र! यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये।
हन्त! सम्प्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम्॥ 4॥

मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः।
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात्॥ 5॥

निम्ब! त्वदीयकटुता यदि दाहहन्त्री,
गायन्तु मूढमनुजास्तव दोषगाथाः।
तप्तास्त एव तपनोपमपित्ततापैः
गास्यन्ति मित्रवर! तावकगीतकानि॥ 6॥

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च।
यः सर्वमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोः तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु॥ 7॥

शब्दार्थाः

अर्थिनः (सं०) (अर्थिन् प्र०ब०व०)	अभिलषिण, प्रार्थयितारः	प्रार्थना (कामना) करने	desirous.
आतपे (सं०) [पुं० स०ए०व०]	घर्मे	धूप में	in sunshine.

उपजीवनम् (वि०)(उपजीवन्ति अनेन इत्यर्थे ल्युट्); [उप+जीव्+ल्युट् (नपुं०)]	आश्रयः	आश्रय (शरण) देने वाला	a means of subistence
घर्मव्यथाम् (सं०)[घर्मस्य व्यथाम् (ष०त०पु०]	आतपजन्याघातम्	घाम के कष्ट को	heatstroke
तपनोपमपित्ततापैः [तपनः उपमा यस्य इति तपनोपमम् (बहु०व्री०) तपनोपमं च तत्पित्तम् (कर्म० धा०) तस्य तापैः (ष०त०]	सूर्यसदृशतीव्रपित्तदोषैः	सूर्य के समान तपाने वाले पित्त की गर्मी से	affected by the burning sun like heat of the bile
तोक्मैः (सं ०)(पु०तृ०ब०व०)	त्वग्भिः	त्वचा (चमड़ी, खाल से)	with skin.
दलयसि (क्रि०) [दल्+लट् म०पु०ए०व०]	नाशयसि	दूर करते हो	keep away (the troubles)
दारुभिः (सं ०) (पु०तृ०ब०व०)	काष्ठैः	लकड़ियों से	with woods.
दाहहन्त्री [दाहस्य हन्त्री (ष०त०पु०)]	पित्ततापनिवारिका	जलन को शान्त करने वाली	provides relief by killing the burning sensation.
दोषगाथाः (सं०)[दोषाणां गाथाः, ष०त०]	अवगुणानां वार्ताः	अवगुणों (बुराइयों) से सम्बन्धित कथाएँ	stories relating vices.
निर्यासः (सं०) (पुं०प्र०ए०व०)	वृक्षरस	पेड़ का रस (गोंद आदि)	sap of the tree.
परार्थाय (सं०)(पुं०च०ए०व०]	(परस्मै इति परार्थम्/ परार्थाय), अन्यस्मै	दूसरों के लिए	for others.
प्लवङ्गैः (सं०)(पु०तृ०ब०व०)	वानरैः	बन्दरों से	with monkeys.
भुजङ्गैः (सं०) (पुं०तृ०ब०व०)	सर्पैः	साँपों से	with snakes.
भृङ्गैः (सं०) (पुं०तृ०ब०व०)	भ्रमरैः	भौरों से	with bees.
महीरुहाः (सं०)(प्र०ब०व०) [मह्याः रोहन्ति (उप०त०पु०)]	वृक्षाः	पेड़	trees.

रुजम् (सं०)(स्त्री० द्वि० ए० व०)	पीडाम्	पीड़ा को	agony.
वदान्यगुरवे (वि०)(पुं० च०ए०व०)[वदान्येषु उदारेषु गुरुः श्रेष्ठः तस्मै (स०त०पु०)]	उदारेषु श्रेष्ठाय	उदारों में श्रेष्ठ के लिए, महादानी के लिए	for one hoghly generous.
वितन्वते (कामान्) (क्रि०) [वि+तन्+लट्, प्र०पु०ब० व०, आ०])	पूरयन्ति (मनोरथान्)	पूरा करते हैं (इच्छाओं को)	fulfill the desires.
विहङ्गैः (सं०)(पु०तृ०ब०व०)	खगैः	पक्षियों के द्वारा	by the birds.
सत्वभरैः (सं०)(पु०तृ०ब०व०)	प्राणिसमूहैः	जीवजन्तुओं से	with different creatures.
समन्तात् (अव्य०)	परितः	चारों ओर से	from all sides.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

फलान्यपि	=	फलानि+अपि	सर्वप्राण्युपजीवनम्	=	सर्वप्राणि+उपजीवनम्
नार्थिनः	=	न+अर्थिनः	दिवसास्ते	=	दिवसाः+ते
छाययैव	=	छायया+एव	दलयस्यतितापम्	=	दलयसि+अतितापम्
येभ्यो निराशा	=	येभ्यः+निराशाः	नास्त्येव	=	न+अस्ति+एव
यन्नाश्रितम्	=	यत्+न+आश्रितम्	मूढमनुजास्तव	=	मूढमनुजाः+तव
नमोऽस्तु	=	नमः+अस्तु	तप्तास्त एव	=	तप्ताः+ते+एव
तच्चन्दनपादपस्य	=	तत्+चन्दनपादपस्य	एषां वरम्	=	एषाम्+वरम्

सन्धिकार्यम्

यः+सर्वमर्पयति	=	यस्सर्वमर्पयति	हेतोः+तस्मै	=	हेतोस्तस्मै
शीतभवाम्+रुजम्	=	शीतभवां रुजम्	तथा+अपि	=	तथापि

संयोगः

छायामन्यस्य	=	छायाम्+अन्यस्य	स्वयमातपे	=	स्वयम्+आतपे
सर्वमर्पयति	=	सर्वम्+अर्पयति			

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) सत्पुरुषाः इव के सन्ति ? ....

(ख) अर्थिनः केभ्यो निराशाः न यान्ति ? ....

(ग) वृक्षः कस्य सुखस्य हेतोः सर्वमर्पयति ? ....

(घ) आम्रः जनानाम् अतितापं कया दलयति ? ....

(ङ) कस्य तरोः कटुता दाहहन्त्री ? ....

(च) चन्दनस्य शाखाः कैराश्रिताः ? ....

(छ) कस्य मूलं भुजङ्गैः आश्रितम् ? ....

2. संस्कृतभाषया पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) वृक्षाः परेभ्यः किं कुर्वन्ति ?

....

(ख) महीरुहाः किमर्थं धन्याः ?

....

(ग) तरवः कैः साधनैः अपरेषां कामान् वितन्वते ?

....

(घ) चन्दनपादस्य विविधानि अङ्गानि कैः आश्रितानि ?

....

(ङ) मूढमनुजाः किं गायन्ति ?

....

(च) वृक्षः अन्यसुखस्य हेतोः किं धत्ते ?

....

3. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) वृक्षाणां फलानि अपि **परार्थाय** भवन्ति। ....

(ख) तरवः स्वविभूतिभिः **सर्वेषां** कामान् पूरयन्ति। ....

(ग) चन्दनपादपः समन्तात् **सत्त्वैः** आश्रितः वर्तते। ....

(घ) वृक्षाः स्वयम् **आतपे** तिष्ठन्ति। ....

(ङ) चन्दनस्य मूलं **भुजङ्गैः** आश्रितम्। ....

(च) **तरवे** नमः अस्तु। ....

(छ) महारुहेभ्यः **अर्थिनः** निराशाः न यान्ति। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

(ख) 'गायन्तु मूढमनुजास्तव दोषगाथाः' अस्मिन् वाक्ये 'मूढमनुजाः' इति कर्तृपदस्य किं क्रियापदं प्रयुक्तम्?

(ग) 'निम्ब ! त्वदीय-कटुता यदि दाहहन्त्री।' अस्मिन् वाक्ये 'मधुरता' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् अस्ति?

(घ) 'अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्।' अस्मिन् वाक्ये 'वरम्' इति पदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम् अस्ति?

(ङ) पाठात् 'याचकाः' इति पदस्य पर्यायपदं चित्वा लिखत।

5. समुचितान् विपर्ययान् चित्वा लिखत–

(क)	कटुता	....	(i)	गुणगाथाः
(ख)	दोषगाथाः	....	(ii)	छाया
(ग)	जन्म	....	(iii)	आशा
(घ)	आतपः	....	(iv)	मरणम्
(ङ)	निराशा	....	(v)	मधुरता

6. कोष्ठकात् शुद्धम् अर्थं चित्वा लिखत –

(क)	घर्मः	....	(धर्मः, आतपः)
(ख)	दारुभिः	....	(काष्ठैः, मदिराभिः)
(ग)	महीरुहाः	....	(नृपाः, वृक्षाः)
(घ)	समन्तात्	....	(सर्वतः, उभयतः)
(ङ)	प्लवङ्गैः	....	(मृगैः, वानरैः)

7. **अधोलिखितस्य श्लोकस्य समुचितं शीर्षकं चिनुत –**

(अ) **मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः।**
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्वभरैः समन्तात्॥

(i) आश्रयदाता चन्दनपादपः

(ii) विषाक्तः चन्दनवृक्षः

(iii) सुरभितः चन्दनवृक्षः

(आ) **'कैः किम् आश्रितम्' इति विचार्य समुचितमेलनं कुरुत–**

(क) भुजङ्गैः	(i) कुसुमानि
(ख) प्लवङ्गैः	(ii) मूलम्
(ग) विहङ्गैः	(iii) शिखरम्
(घ) भृङ्गैः	(iv) शाखाः

8. **कथनमाधृत्य वृक्षस्य नाम लिखत –**

यथा– अहं छायारहितः सन्नपि मधुरफलैः सर्वान् तर्पयामि। खर्जूरवृक्षः

(क) मम कटुता दाहहन्त्री परं पित्ततापान् दूरीकरोमि। ....

(ख) वसन्ते प्राप्ते पुष्प–सौरभ–फलप्रचुराः मे शाखाः सन्ति। ....

(ग) मम मूले भुजङ्गाः सन्ति तथापि परतापं नाशयामि। ....

9. **(अ) अधोलिखितानां पङ्क्तीनाम् अन्वयं कुरुत–**

(क) गायन्तु मूढमनुजास्तव दोषगाथाः।

(ख) यः सर्वमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोः।

(ग) नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात्।

(आ) अधोलिखितस्य अन्वस्य पूर्तिम् उचिताव्ययपदैः कुरुत–

(क) आम्र! .... ते दिवसाः गताः ये पुष्पसौरभफलप्रचुराः (भवन्ति स्म), हन्त! .... सम्प्रति छायया .... जनानाम् अतितापं दलयसि।

(ख) **अस्मिन् अन्वये क्रियापदानि रिक्तानि सन्ति। तानि तत्र लिखत।**

यः (वृक्षः) कुसुमपत्रफलावलीनां भरं .... घर्मव्यथां .... शीतभवां रुजं च (यः) अन्यसुखस्य हेतोः च सर्वम् ...., तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमः ....।

क्रियाकलापा:

(अ) मध्यकोष्ठकात् कर्तृपदं विचित्य वाक्यचतुष्टयं रचयत अव्ययपदानि च रेखाङ्कितानि कुरुत–

तिष्ठन्ति
आतपे
सदा
स्वयम्

यच्छन्ति
परेभ्य:
अपि
फलानि

वृक्षा:

परार्थे
भृशं
पीडाम्
अनुभवन्ति

छायाम्
अन्यस्य
खलु
कुर्वन्ति

(आ) यत्र, इव, सम्प्रति, एव, एतेषाम्, अव्ययपदानाम्, इत्थमेव खेलमाध्यमेन वाक्येषु प्रयोगं कुरुत।

(इ) वृक्षस्य तेषाम् अङ्गानां नामानि लिखत यै: स: परोपकारं करोति। (चित्रं कृत्वा अपि नामानि लेखितुं शक्यन्ते।)

अन्वय:

1. **अन्वय:** – छायाम् अन्यस्य (कृते) कुर्वन्ति, स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति, (तेषाम्) फलानि अपि परार्थाय (भवन्ति), (अत:) वृक्षा: सत्पुरुषा: इव (सन्ति)।
2. **अन्वय:** – अहो! एषाम् सर्व-प्राणि-उपजीवनम् जन्म वरम्। महीरुहा: धन्या: येभ्य: अर्थिन: निराशा: न यान्ति।
3. **अन्वय:** – पत्र-पुष्प-फल-छाया-मूल-वल्कल-दारुभि: गन्ध-निर्यास-भस्म-अस्थि-तोक्मै: कामान् वितन्वते।
4. **अन्वय:** – (हे) आम्र! यद्यपि ते दिवसा: गता: ये पुष्प-सौरभ-फल-प्रचुरा: (आसन्)। हन्त! तथापि सम्प्रति जनानाम् अतितापम् छायया एव दलयसि।
5. **अन्वय:** – भुजङ्गै: मूलम् (आश्रितम्) प्लवङ्गै: शिखरम् (आश्रितम्), विहङ्गै: शाखा: (आश्रिता:), भृङ्गै: कुसुमानि (आश्रितानि) चन्दन-पादपस्य तत् न एव अस्ति यत् समन्तात् सत्वभरै: न आश्रितम् ।
6. **अन्वय:** – निम्ब! त्वदीय-कटुता यदि दाहहन्त्री (अस्ति), मूढमनुजा: तव दोष-गाथा: गायन्तु। मित्रवर! तपन-उपम-पित्ततापै: तप्ता: ते एव (जना:) तावक-गीतकानि गास्यन्ति।
7. **अन्वय:** – य: कुसुम-पत्र-फल-आवलीनाम् भरम् धत्ते, घर्मव्यथाम् शीतभवाम् रुजम् च वहति। य: अन्य-सुखस्य-हेतो: सर्वम् अर्पयति, तस्मै वदान्य-गुरवे तरवे नम: अस्तु॥

योग्यताविस्तारः

भावविस्तारः

1. परोपकारिणः वृक्षाः सततं सेवारताः सन्ति। अस्माभिः अपि तद्वत् परोपकारिभिः भूत्वा जीवनयापनं कर्तव्यम्। पठत, स्मरत, अवगच्छत च एताः सूक्तयः-

(i) परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।

(ii) परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः, परोपकारार्थमिदं शरीरम्।

(iii) नमन्ति फलिनो वृक्षाः, नमन्ति गुणिनो जनाः।

(iv) विभाति कायः खलु सज्जनानां परोपकारेण न चन्दनेन।

(v) अध्वनि अध्वनि तरवः पथि पथि पथिकैः उपास्यते छाया।

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

दीर्घपत्रोऽपि नाशोकः
त्वग्धरः पीतवर्णकः।
सगुच्छोऽपि न मृद्वीका
कोऽस्म्यहं वद मे द्रुतम्॥

भावार्थः - दीर्घपत्रयुक्तः अस्मि परम् अशोकवृक्षः नास्मि, पीतवर्णकं वल्कलं धारयामि, गुच्छेषु भवामि किन्तु द्राक्षाफलं नास्मि। शीघ्रं वदतु कः अहम् अस्मि इति?

एहि हसाम

उद्यानस्य द्वारे फलकम् आसीत्- 'उद्याने विहारः निश्शुल्कः' इति। एतत् पठित्वा सन्तुष्टः कश्चन कृपणः उद्यानस्य अन्तः गन्तुम् उद्युक्तः आसीत्।

उद्यानपालकः - (तस्य प्रवेशं निवारयन्)- "प्रवेशार्थं दश रूप्यकाणि दातव्यानि भवता" इति।

कृपणः - "निश्शुल्कः विहारः इति खलु फलके लिखितम् अस्ति?"

उद्यानपालकः - (शान्तस्वरेण) "अन्तः विहारः निश्शुल्कः एव। किन्तु प्रवेशस्तु सशुल्कः अस्ति" इति।

अष्टमः पाठः

न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते

वदन्तु भवन्तः, किं वक्रे देहे आत्मा वक्रः भवति?

छात्राः आचार्य! नमामः

आचार्यः चिरं जीवत। यशस्विनः भवत।

छात्राः अनुगृहीताः स्मः।

राघवः आचार्य! धर्मवृद्धः कः भवति?

आचार्यः भवान् किं मन्यते?

राघवः (चिन्तयित्वा) हुँ . . . . यः धर्मे वृद्धः।

आचार्यः सत्यं परन्तु कस्तावत् धर्मः?

माधवः अहं वदानि गुरुवर! धार्यते सः धर्मः। अतः धर्मः नाम कर्तव्यम्।

आचार्यः शोभनम्! यः कर्तव्यपरायणः गुणी च भवति तस्य आयुः न गण्यते।

राघवः तत् कथम्?

आचार्यः महाभारतात् गृहीताम् इमां कथां पठत, यत्र एकः द्वादशवर्षीयः बालकः अष्टावक्रः राज्ञः जनकस्य सभासदान् ज्ञानेन अजयत्।

छात्राः धन्यं खलु भारतम्, यत्र बालाः अपि एवं ज्ञानवृद्धाः।

अष्टमः पाठः

न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते

बालः अष्टावक्रः मित्रैः सह क्रीडित्वा गृहं प्रत्यावृत्तः। स जननीम् अपृच्छत् ''मातः! क्व आस्ते मम पिता'' इति। साऽवदत्– ''जात! तव पिता राजर्षेः जनकस्य सभां विद्वद्भिः सह शास्त्रार्थाय गतः आसीत्, किन्तु अधुना यावत् न प्रतिनिवृत्तः। अहमपि चिन्तातुरा अस्मि।'' इदं निशम्य अष्टावक्रः प्रत्यवदत् ''जननि! अलं चिन्तया। श्वः प्रभाते एव अहं राजसभां गत्वा ज्ञास्यामि का वार्ता'' इति। माताऽवदत् ''त्वं बालोऽसि। राजसभायां तव प्रवेशो न सुलभः। तत्र तव उपहासोऽपि सम्भाव्यते।'' विलक्षणप्रतिभासम्पन्नः सर्वशास्त्रपारङ्गतः अष्टावक्रः अभाषत ''मातः! मा भैषीः ईदृशीं तादृशीं वा आशङ्कां मा विधेहि। अहं पित्रा सह क्षिप्रमागमिष्यामि।''

इत्युक्त्वा मात्रा अनुमतः अष्टावक्रः राजसभां गतः। कथमपि सभायां लब्धप्रवेशः स राजानं सविनयं प्राणमत्। तस्य वक्रदेहं वीक्ष्य सभास्थिताः पण्डिताः तारस्वरेण अहसन्। ''एष बालः अस्माभिः सह शास्त्रार्थम् अपि करिष्यति'' इति ज्ञात्वा ते अन्योऽन्यं पश्यन्तः स्मितम् अकुर्वन्। तेषां पण्डितानां चेष्टितं दृष्ट्वा अष्टावक्रः उच्चैः हसितुम् आरभत।

तं हसन्तं विलोक्य सर्वे सभास्थिताः विद्वांसः स्तब्धाः अभवन्। राज्ञा हास्यकारणं पृष्टम्। अष्टावक्रः अवदत्–''राजन् मया श्रुतम् आसीत् यद् भवतः राजसभा आत्मतत्त्वज्ञैः शास्त्ररहस्यवेदिभिः विद्वद्भि अलङ्कृताऽस्ति, किन्तु सभां प्रविश्य पश्यामि, यत् एते पण्डिताः मम वक्रदेहं दृष्ट्वा हसन्ति, अहमपि मिथ्याज्ञानगर्वितान् एतान् दृष्ट्वा हसामि।''

स पुनः अवदत् – ''राजन् पृच्छामि ननु अस्मिन् अस्थि-रुधिर-मांस-मेदोभरिते चर्मवेष्टिते देहे किम् अस्ति दर्शनीयम्? सर्वसाक्षी, निर्लेपः नित्यः निराकारश्च आत्मा कथं न दृश्यते ? वदन्तु भवन्तः, किं वक्रे देहे आत्मा वक्रः भवति ? यदि नदी वक्रा किं तस्याः जलमपि वक्रम्''?

राज्ञः जनकस्य अनुमत्या अष्टावक्रः पण्डितैः सह शास्त्रार्थं कृत्वा तान् अजयत्। अष्टावक्रस्य आत्मज्ञानं शास्त्रपाण्डित्यं बुद्धिपाटवं संयमादिगुणजातं च निरीक्ष्य राजर्षिः जनकः प्रभावितः भूत्वा तस्मै निवेदितवान् ''भगवन्! अहं भवद्दर्शनैः आत्मानं धन्यं मन्ये। इच्छामि भवद्भ्यः किञ्चिद् दातुम्।'' अष्टावक्रः प्रत्यवदत्– ''यदि भवान् इच्छति, तदा यद् वस्तु भवदीयम् अस्ति, तत् मह्यम् अर्पय''।

जनकः राज्यम् अर्पयामि?

अष्टावक्रः राज्यं भवदीयं नास्ति। एतत् वंशपरम्पराप्राप्तम्।

जनकः धनं ददामि?

अष्टावक्रः धनं भवदीयं नास्ति। एतत् प्रजायाः सकाशाद् आगतम्।

जनकः शरीरं प्रयच्छामि?

अष्टावक्रः आत्मा शरीरस्य अध्यक्षः न भवान्।

जनकः स्वकीयं मनः समर्पयामि?

अष्टावक्रः अस्तु इदम् एव अस्तु। दीयतां मे स्वमनः।

जनकः भगवन्! दत्तं मया स्वमनः भवते। सम्प्रति आदिशतु मां राजकार्याय।

अष्टावक्रः कथं भवान् करिष्यति राजकार्यम् ? भवतः मनः तु मम अधीनम्। मनसा शून्यः भवान् सङ्कल्पविकल्पौ कर्तुं न अर्हति।

जनकः (आत्मगतम्) कीदृशीं दशां प्राप्तोऽहम्। शान्ते मनसि अपूर्वा आनन्दानुभूतिः। परं कथं लौकिकं व्यवहारं करोमि–

न कर्तुं समर्थोऽस्मि चर्चां विचारं,
न यज्ञं न दानं न मानं विहारं,
प्रकुर्यां कथं पालनं मे प्रजायाः,
क्षणो नास्ति लभ्यो यदा कल्पनायाः।

(प्रकाशम्) भगवन्! मम मार्गदर्शनं क्रियताम्। भवान् एव मे गुरुः। (पादयोः पतति)

प्रीतः अष्टावक्रः तं बहुविधं ज्ञानम् आत्मतत्त्वं च बोधयति। अत उच्यते,

"न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते"।

शब्दार्थाः

अनुमतः (वि०)[अनु+मन्+क्त, प्र०ए०व०]	अनुमतिं प्राप्तः	आज्ञा पाकर	permitted.
आस्ते (क्रि०) (आस्० लट् प्र०पु०ए०व०]	अस्ति, विद्यते	है, विद्यमान है	is.
चर्मवेष्टिते (वि०) [चर्मणा वेष्टितं तस्मिन् (तृ०त०पु०]	चर्मणा आवृते	चमड़े से ढके हुए में	on the body covered with skin.
तारस्वरेण (सं०)(पुं०तृ०ए०व०)	उच्चैः स्वरेण	ऊँचे स्वर से	with high pitch.
धर्मवृद्धेषु (सं०) (पुं० स०ब०व०) [धर्मे वृद्धः तेषु (स०त०)]	धर्मज्ञेषु	धर्म ज्ञानियों में	amongst virtuous.
निराकारः (वि ०)[निर्गतः आकारः यस्मात् सः (ब०व्री०)]	आकाररहितः	बिना आकृति के	without any form.
निवेश्य (अव्य०) [नि+विश्+णिच्+ल्यप्]	स्थापयित्वा	रखकर	having placed.

पश्यन्तः (वि०) [दृश्+शतृ प्र०ब०व०]	अवलोकयन्तः	देखते हुए	looking at, seeing.
प्रतिनिवृत्तः (वि०)(पुं०प्र०ए०व)[प्रति+नि+वृत्+क्त]	प्रत्यागतः	लौट आया	returned.
प्रत्यावृत्तः (वि०)[प्रति+आ+वृत्+क्त पुं०प्र०ए०]	प्रत्यागतः	लौटा	returned, come back.
प्राणमत् (क्रि०) [प्र+अनमत्, नम्+लङ् प्र०पु०ए०व०)	प्रणामम् अकरोत्	प्रणाम किया	bowed down, saluted.
बुद्धिपाटवम् (सं०) [बुद्धेः पाटवम् (ष०त०पु०)]	मतिनैपुण्यम्	बुद्धि की चतुराई को	intelligence.
भवदीयम् (वि०)[भवत्+छ]	भवत्सम्बद्धम्	आप से सम्बन्ध रखने वाला, आप का	yours.
मिथ्याज्ञानगर्वितान् (वि०)[मिथ्याज्ञानेन गर्विताः तान् (तृ०त०पुं०)] (पु०द्वि०ब०व०)	मिथ्याज्ञानेन गर्वं कुर्वतः	झूठे ज्ञान से गर्व करने वालों को	to pedantic persons.
लब्धप्रवेशः (वि०)(पुं०प्र०ए०व०) [लब्धः प्रवेशः येन (ब्र०वी०)]	प्राप्तप्रवेशः	जिसने प्रवेश प्राप्त किया है	one who has entered.
वक्रदेहः (वि०) वक्रः देहः यस्य सः (ब०व्री०)	वक्रशरीरः	टेढ़े शरीर वाला	one with deformed limbs.
विधेहि (क्रि०) [वि+धा+लो० म०पु०ए०व०]	कुरु	करो	do.
विरम (क्रि०)[वि+रम्+लो०, म०पु०ए०व०]	विरतः भव	रुको हट जाओ	stop, don't go.
विलक्षणप्रतिभासम्पन्नः (वि०)[विलक्षणा चासौ प्रतिभा–विलक्षणप्रतिभा (कर्मधा०) तया सम्पन्नः (तृ०त०पु०)]	विशिष्टमेधया युक्तः	अद्भुत प्रतिभा से युक्त	genious, highly intelligent.
शास्त्रपाण्डित्यम् (सं०)(नपुं०प्र०ए०व०] [शास्त्रेषु पाण्डित्यम् (स०त०)]	शास्त्रेषु कुशलताम्	शास्त्रों में प्रवीणता को	erudition/ scholarship in scriptures.
शास्त्ररहस्यवेदिभिः (सं०)(पु०तृ०ब०व०] [शास्त्राणां रहस्यं शास्त्ररहस्यम्, तस्य वेदिनः तैः, ष०त०पु०]	शास्त्ररहस्यज्ञातृभिः	शास्त्रों के रहस्य को जानने वालों से	with the persons knowing the secret (essence) of shastras.

सङ्कल्पविकल्पौ (सं०)(पुं०प्र०द्वि०व०) [सङ्कल्पः च विकल्पः च द्व०स०]	ऊहापोहौ (ऊह-अपोहौ)	विकल्पसहित सोच समझकर करना	deciding something with its alternatives.
सर्वसाक्षी (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [सर्वेषां साक्षी० (ष०त०)]	सर्वद्रष्टा	सबको देखने वाला, सबका गवाह	one who witnesses everything.
स्तब्धाः (वि०)(पुं० प्र०ब०व०) [स्तम्भ्+क्त]	जडीभूताः	हक्के बक्के रह गए	stunned.
स्मितम् (स०)(नपुं०प्र०ए०व०)[स्मि+क्त]	अल्पहसितम्	मुस्कराहट	smile.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

साऽवदत्	=	सा+अवदत्	बालोऽपि	=	बालः+अपि
इत्युक्त्वा	=	इति+उक्त्वा	अन्योऽन्यम्	=	अन्यः+अन्यम्
निराकारश्च	=	निराकारः+च	भवद्दर्शनैः	=	भवत्+दर्शनैः
धनं ददामि	=	धनम्+ददामि	प्राप्तोऽहम्	=	प्राप्तः+अहम्
अत उच्यते	=	अतः+उच्यते	चिन्तातुरा	=	चिन्ता+आतुरा

सन्धिकार्यम्

पण्डितैः+सह	=	पण्डितैस्सह	प्रतिभावितः+भूत्वा	=	प्रतिभावितो भूत्वा
क्व+आस्ते	=	क्वास्ते	मात्रा+अनुमतः	=	मात्रानुमतः
एतत्+वंशपरम्पराप्राप्तम्	=	एतद् वंशपरम्पराप्राप्तम्	शरीरस्य+अध्यक्षः	=	शरीरस्याध्यक्षः
मनः+तु	=	मनस्तु	लब्धप्रवेशः+सः	=	लब्धप्रवेशस्सः

संयोगः

अहमपि	=	अहम्+अपि	कथमपि	=	कथम्+अपि
क्षिप्रमागमिष्यामि	=	क्षिप्रम्+आगमिष्यामि	समीक्ष्यते	=	सम्+ईक्ष्यते

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत –

(क) मित्रैः सह क्रीडित्वा कः गृहम् प्रत्यावृत्तः ? ....

(ख) अष्टावक्रस्य पिता किमर्थं राजसभां गतः आसीत् ? ....

(ग) 'त्वं बालोऽसि! राजसभायां तव प्रवेशो न सुलभः' इति कस्य वचनम् ? ....

(घ) 'ईदृशीं तादृशीं वा आशङ्कां मा विधेहि' इति आश्वासनं कस्मै दीयते ? ....

(ङ) अष्टावक्रं दृष्ट्वा के उच्चैः अहसन्? ....

(च) अष्टावक्रः किं कृत्वा पण्डितान् अजयत् ? ....

(छ) राजसभायां मिथ्याज्ञानगर्विताः के ? ....

(ज) अष्टावक्रः कस्य विषये कथयति – 'अस्थि-रुधिर-मांस-मेदोभरिते चर्मवेष्टिते' इति– ....

(झ) 'यदि नदी वक्रा, किं तस्याः जलमपि वक्रम्' इति केन पृष्टम् ? ....

(ञ) किं वस्तु वंशपरम्पराप्राप्तम् ? ....

2. पूर्णवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत–

(क) मातुः चिन्तां ज्ञात्वा कः राजसभां गन्तुम् उद्यतः आसीत् ?

....

(ख) राजसभायां कस्य उपहासः अभवत् ?

....

(ग) राजा जनकः अष्टावक्राय किम् अयच्छत् ?

....

(घ) मनसः किं कार्यम् ?

....

(ङ) राजा जनकः कस्य पादयोः पतति किमर्थं च ?

....

3. एतादृशाम् प्रश्नानां निर्माणं कुरुत येषाम् उत्तराणि अधोलिखितवाक्येषु स्युः-

यथा- (i) अष्टावक्रः जननीम् अपृच्छत् - मातः क्व आस्ते मम पिता ?

प्रश्न - अष्टावक्रः जननीं किम् अपृच्छत् ?

(ii) अष्टावक्रस्य पिता जनकस्य सभायां विद्वद्भिः सह शास्त्रार्थं गतः आसीत् ?

प्रश्न - अष्टावक्रस्य पिता जनकस्य सभायां कैः सह शास्त्रार्थं गतः आसीत् ?

(क) अष्टावक्रः प्रत्यवदत् 'जननि! अलं चिन्तया'।

....

(ख) राजसभायां बालकस्य वक्रदेहस्य उपहासोऽपि सम्भाव्यते।

....

(ग) अष्टावक्रः पितरम् आदाय क्षिप्रम् आगमिष्यति।

....

(घ) मात्रा अनुज्ञातः स राजसभां गतः।

....

(ङ) पण्डितानां चेष्टितं दृष्ट्वा अष्टावक्रः हसितुमारभत।

....

(च) राज्ञा हास्यकरणं पृष्टम्।

....

(छ) अष्टावक्रः मिथ्याज्ञानगर्वितान् दृष्ट्वा हसति।

....

(ज) राजर्षिः जनकः आत्मानं धन्यं मन्यते।

....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत -

(क) 'बालः अष्टावक्रः मित्रैः सह क्रीडित्वा गृहं प्रत्यावृत्तः।' अस्मिन् वाक्ये 'अष्टावक्रः' इति कर्तृपदस्य किं क्रियापदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'तं हसन्तं विलोक्य सर्वे सभास्थिताः विद्वांसः स्तब्धाः अभवन्।' अस्मात् वाक्यात् 'स्तब्धाः' इति पदस्य विशेष्यपदं चिनुत।

(ग) 'अहं भवद्दर्शनैः आत्मानं धन्यं मन्ये।' अत्र 'मन्ये' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं प्रयुक्तम्?

(घ) 'मात्रा अनुमतः अष्टावक्रः राजसभां गतः।' अस्मिन् वाक्ये 'अष्टावक्रः' इत्यस्य विशेषणं चिनुत।

(ङ) 'तस्य वक्रदेहं वीक्ष्य पण्डिताः तारस्वरेण अहसन्।' अत्र 'दृष्ट्वा' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(च) 'इच्छामि भवद्भ्यः किञ्चिद् दातुम्' अस्मिन् वाक्ये 'स्वीकर्तुम्' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

5. घटनाक्रमानुसारम् अधोलिखितवाक्यानि पुनः लिखत -

(क) अष्टावक्रस्य पिता राजर्षेः जनकस्य सभां विद्वद्भिः सह शास्त्रार्थाय गतः आसीत्।

(ख) अष्टावक्रः मातरम् अपृच्छत्-मातः! क्व आस्ते मे पिता?

(ग) मात्रा अनुमतः अष्टावक्रः राजसभां गतः।

(घ) अष्टावक्रः पण्डितानां चेष्टितं दृष्ट्वा उच्चैः अहसत्।

(ङ) पण्डिताः तं वक्रदेहं बालं दृष्ट्वा हसितुम् प्रारभन्त।

(च) हे राजन्! किं वक्रे देहे आत्माऽपि वक्रः भवति?

(छ) जनकः अपृच्छत्-भो अष्टावक्र! किमर्थं हससि?

(ज) अष्टावक्रस्य शास्त्रपाण्डित्येन सर्वे प्रभाविताः अभवन्।

(झ) अष्टावक्रः उवाच- एते मे देहं दृष्ट्वा हसन्ति, अहम् एतेषां मूर्खतां दृष्ट्वा हसामि।

(ञ) जनकः स्वमनः अष्टावक्राय यच्छति।

(ट) जनकः प्रभावितः सन् अष्टावक्राय किमपि दातुम् इच्छति।

(ठ) जनकः पराजितः भूत्वा अष्टवक्रस्य पादयोः पतति।

6. समुचितं पर्यायपदं पाठात् अन्विष्य लिखत-

(क) कुत्र ....

(ख) विस्मिताः ....

(ग) विलोक्य ....

(घ) समीपात् ....

(ङ) अधुना ....

7. उचितविपरीतपदं चित्वा लिखत-

(अ)		(आ)
(क) सुलभः	....	(i) शनैः
(ख) क्षिप्रम्	....	(ii) निर्गत्य
(ग) अर्पय	....	(iii) अलौकिकम्
(घ) प्रविश्य	....	(iv) दुर्लभः
(ङ) लौकिकम्	....	(v) गृहाण

8. **अधोलिखितानां वाक्यानां पूर्तिः उचितैः विशेषणैः कुरुत –**

निराकारः, ईदृशी, अलङ्कृता, भवदीयम्, सुलभः, सर्वशास्त्रपारङ्गतः, स्तब्धः, मिथ्याज्ञानगर्विताः

(क) अष्टावक्रः .... आसीत्।

(ख) अहो बालस्य .... निपुणता।

(ग) एतत् धनम् .... नास्ति।

(घ) ये .... ते सम्मानं न लभन्ते।

(ङ) राजसभा विद्वद्भिः .... अस्ति।

(च) मित्रस्य कटुव्यवहारं दृष्ट्वा अहं .... अभवम्।

(छ) आत्मा .... उच्यते।

(ज) उदारतागुणः न .... ।

अन्वयः

1. **अन्वयः** – (अहम्) चर्चाम् विचारम् (च) कर्तुम् समर्थः न अस्मि। न यज्ञम्, न दानम्, न मानम् विहारम् (च कर्तुम् समर्थः अस्मि)। यदा कल्पनायाः क्षणः लभ्यः न अस्ति (तदा) मे प्रजायाः पालनम् कथम् प्रकुर्याम्।

योग्यताविस्तारः

(क) **महाभारतम्** – महर्षिद्वैपायनव्यासप्रणीतं **महाभारतम्** भारतीयसंस्कृतेः विश्वकोशः इति मन्यते। कथ्यते च **यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्।**

(ख) **भावविस्तारः**

(i) चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥
इन्द्रियाणि पराण्याहुः, इन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिः, यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ (गीता)

(ii) गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः।

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

नृत्यामि नित्यं धवलास्तरेषु, सङ्केतिताङ्कैः प्रकटीकरोमि।
भावं जनानां हृदयेषु गूढं, कृष्णाननाऽऽलोच्य वदन्तु काऽहम्॥

भावार्थः – अहं प्रतिदिनं श्वेतास्तरणे नृत्यामि, समेषां हृदि विद्यमानान् भावान् सङ्केतेन प्रकटयामि, अहं कृष्णमुखिनी अस्मि, विचार्य सूचयतु, अहं का अस्मि?

एहि हसाम

(पतिः कार्यालयात् आगत्य द्वारे एव भवति; तदैव तं रिक्तहस्तं दृष्ट्वा)

पत्नी – (पतिं प्रति) – अद्य कार्यालयात् आगमनसमये शाकानि आनेतव्यानि इति प्रातः भवन्तं सूचितवती आसम्। विस्मृतवान् वा? धिक् भवतः विस्मरणशीलताम्। भवान् तु सर्वदा एवमेव ....

पतिः – अये! "अहं विस्मरणशीलः अस्मि" इति भवती मा चिन्तयतु। कार्यालयतः आगमनकाले शाकानि तु अविस्मृत्य मया क्रीतानि आसन्।

पत्नी – तर्हि कुत्र सन्ति तानि?

पतिः – हन्त, अहं लोकयाने एव तानि परित्यक्तवान्, विस्मरणवशात्...

नवमः पाठः

कवयामि वयामि यामि

महाशय! अहं त्रुटितान् तन्तून् संयोजयामि।

यशोधरा स्वाते! कुत्र गच्छसि ?

स्वातिः ननु अहं गच्छामि अशिक्षितान् पाठयितुम्।

यशोधरा अतीव शोभनं कार्यम्। अद्यत्वे शिक्षायाः महत्त्वं सर्वे जानन्ति।

स्वातिः शिक्षां विना तु जीवनम् अपूर्णमेव। किं न पठितं चतुर्थे पाठे यत् विद्याहीनाः न शोभन्ते निर्गन्धाः इव किंशुकाः।

यशोधरा आम्! मया अपि पठितं भोजराज्यस्य राज्ये सर्वे एव नागरिकाः न केवलं शिक्षिताः अपितु काव्यम् अपि कर्तुं जानन्ति स्म।

स्वातिः किं कथयसि? सर्वे एव कवयः!

यशोधरा सत्यम्। पठनीयं खलु एतत् नाटकम् – 'कवयामि वयामि यामि।'

नवमः पाठः

कवयामि वयामि यामि

प्रथमं दृश्यम्

(धारानगर्यां भोजराजस्य राजसभा। सर्वे अमात्याः कर्मचारिणः च यथास्थानम् आसनानि अध्यासते।)

(प्रविश्य)

द्वारपालः जयतु देवः। द्रविडदेशीयः लक्ष्मीधरनामा कश्चिद् विद्वान् देवस्य दर्शनार्थं द्वारदेशम् अध्यास्ते।

भोजः सादरं प्रवेशय।

द्वारपालः यथा आदिशति देवः। (निष्क्रान्तः)

लक्ष्मीधरः (द्वारपालेन सह प्रविश्य), राजन्! अभिवादये भवन्तम्। दिनकरदीप्तिरिव भवत्कीर्तिः दिक्षु प्रसारम् आप्नोतु। वर्धन्तां विभवाः सौख्यानि च। लसन्तु सम्पदः, विलयं व्रजन्तु च विपदः। प्रतिष्ठां लभतां विद्वद्गणः। सततम् एधतां विद्यासु कलासु च भवदनुरागः। श्रूयताम्–

क्षमा दाता गुणग्राही स्वामी पुण्येन लभ्यते।
अनुकूलः शुचिर्दक्षः कविर्विद्वान् सुदुर्लभः॥

भोजः अनुगृहीतोऽस्मि। कुतः समागमनम् अत्रभवताम् ?

लक्ष्मीधरः राजन्! यत्र जलपूर्णं सरः भवति, तत्र पक्षिणः स्वयं समायान्ति। अहमपि भवतां विद्यानुरागं दानशीलतां च समाकर्ण्य समागतोऽस्मि। भवद्राज्ये निवस्तुम् इच्छामि।

भोजः ममैतत् सौभाग्यं यद् भवादृशाः विद्वांसः मम पण्डितपरिषदं विभूषयेयुः। (मन्त्रिणं प्रति) मन्त्रिवर! नगरपालं समाहूय आदिश्यतां यत् स लक्ष्मीधरविदुषे निवासव्यवस्थां कारयतु। नगरे कृतनिवासम् अपठितं जनं निःसार्य तद्गृहे एष पण्डितवरः वासयितव्यः।

मन्त्री यथा आज्ञापयति देवः। (निष्क्रम्य पुनः नगरपालेन सह प्रविश्य)

नगरपालः महाराज! मन्त्रिवरस्य आदेशेन अहं समस्ते नगरे भ्रान्त्वा कमपि निरक्षरं मूर्खं वा जनं न अपश्यम्। कुत्र वासयितव्यः पण्डितवर्यः ?

भोजः (क्षणं विचार्य) भो नगरपाल! त्वं भूयः नगरं याहि। यः नागरिकः काव्यं कर्तुं न जानाति, स निष्कास्यताम्।

द्वितीयं दृश्यम्

नगरपालः (तन्तुवायं प्रति) भो किमेतत् करोषि ?

तन्तुवायः महाशय! अहं त्रुटितान् तन्तून् संयोजयामि।

नगरपालः किं पठितोऽसि ?

तन्तुवायः आम्, मया गुरुकुले शिक्षा गृहीता।

नगरपालः किं काव्यरचनां जानासि ?

तन्तुवायः पश्यतु एव भवान्। तन्तुसंयोजने व्यग्रोऽहं कथं काव्यं कुर्याम् ?

नगरपालः तर्हि त्वया मया सह राजसभां गन्तव्यम्।

तन्तुवायः प्रसीदतु भवान्! तत्र गत्वा किं करिष्यामि। दयस्व, मयि दयस्व। तत्र गमनेन मम कार्यहानिः भविष्यति।

नगरपालः नाहं जाने। त्वया गन्तव्यमेव। एष राजदेशः। विसृज कार्यम्। झटिति आगच्छ मया साकम्।

तन्तुवायः राजादेश इति। गन्तव्यमेव, नास्ति उपायः। चलामि नगरपालक! चलामि।

तृतीयं दृश्यम्

(राजसभा। सर्वे यथापूर्वम् उपविष्टाः।)

नगरपालः (प्रविश्य) महाराज! अनीतोऽयं कुविन्दः। अयं काव्यं कर्तुं न जानाति।

भोजराजः (कुविन्दं प्रति) भोः त्वं काव्यं कर्तुं न जानीषे। अतः राजकोषात् धनं गृहीत्वा कवचिदन्यत्र प्रस्थानं कुरु। तव गृहे एष पण्डितवरः सकुटुम्बः स्थास्यति।

तन्तुवायः राजन्! राजनियमः तु मया पालनीयः एव तथापि श्रूयतां मम एकं निवेदनम्।

भोजराजः त्वरितं ब्रूहि!

तन्तुवायः महाराज! तन्तुवयनं मम व्यवसायः। अहं रात्रिन्दिवं परिश्रम्य अनेन व्यवसायेन जीविकामर्जयामि। काव्यरचनायां महाकवितुल्यः मम अभ्यासः नास्ति तथापि किञ्चित् निवेदयामि। श्रोतुमर्हन्ति भवन्तः –

काव्यं करोमि नहि चारुतरं करोमि
यत्नात् करोमि यदि चारुतरं करोमि।
भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ
हे साहसाङ्क! कवयामि वयामि यामि॥

भोजः साधु कुविन्द! साधु! कीदृशी लालित्यपूर्णा पदयोजना 'कवयामि वयामि यामि' धन्योऽसि त्वम्। अहमपि आत्मानं धन्यं मन्ये, यस्य राज्ये तन्तुवायाः, कुम्भकाराः, अयस्काराः, शिल्पिनः, श्रमिकाः अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति।

(तन्तुवायं प्रति) भो ! कविवर! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकम्। निजम् आवासं च प्रयाहि। (मन्त्रिणं प्रति) पण्डितः लक्ष्मीधरः मम राजभवने वासयितव्यः, यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।

(राजा तन्तुवायाय स्वर्णमुद्राः अर्पयति। तन्तुवायः पारितोषिकं प्राप्य प्रसन्नवदनः राजानम् अभिवाद्य गृहं प्रयाति)।

शब्दार्थाः

अत्रभवताम् (सर्व०) [अत्रभवत्, ष०ब०व०]	श्रीमताम्	आपका	of your majesty.
अध्यासते (क्रि०) [अधि+आस्, लट्, प्र०पु०ब०व०]	उपविशन्ति	बैठे हैं	are seated.

अपठितम् (सं ०) [न पठित: अपठित:, तम् (नञ् त०पु०)]	अनधीतम्	अनपढ़ को	to an uneducated person.
अभिवाद्य (अव्य०) [अभि+वद्+णिच्+ल्यप्]	प्रणम्य	प्रणाम करके	having saluted
अमात्या: (सं०) (पु०प्र०ब०व०)	मन्त्रिण:	सचिवगण	ministers.
अयस्कारा: (सं०) [अयसा कुर्वन्ति इति (उप० त०पु०]	लौहकारा:	लोहार, लुहार	ironsmiths.
आदिश्यताम् (क्रि०) [आ+दिश् (कर्म०) लो०, प्र०पु०ए०व०]	आज्ञाप्यताम्, आज्ञा दीयताम्	आज्ञा दीजिए	command (him).
आप्नोतु (प्रसारम्)(क्रि०) [आप्० लो० प्र०पु०ए०व०]	तनोतु	फैले	may spread.
एधताम् (क्रि०) [एध् लो० प्र०पु०ए०व०]	वृद्धिं प्राप्नोतु	बढ़े	may prosper.
कवयामि (क्रि०) (कवि+णिच्+लट् उ०पु०ए०व०) (नामधातु)	काव्यं करोमि	काव्यरचना करता हूँ	I compose a poem/verse.
कुविन्द: (सं०) (पुं०प्र०ए०व०)	तन्तुवाय:	जुलाहा	weaver.
कृतनिवासम् (वि०) (द्वि०ए०व०)[कृत: निवास: येन तम् ब०व्री०]	वसन्तम्	रहने वाले को	to an inhabitant..
क्षमी (वि०)(पु०प्र०ए०व०)	क्षमाशील:	क्षमा करने वाला	forgiver.
चारुतरम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०)[चारु+तरप्]	सुन्दरतरम्	अधिक सुन्दर	finer (composition)
जाने (क्रि०)(ज्ञा०आ० लट् उ०पु०ए०व०]	जानामि	जानता हूँ	I know.

तन्तुवयनम् (सं०) [तन्तूनां वयनम् (ष०त०पु०)]	सूत्राणां वयनकर्म	धागों से वस्त्र बनाना	weaving the cloth.
तन्तुवायः (सं०)	कुविन्दः	जुलाहा	weaver.
त्वरितम् (अव्य०)	शीघ्रम्, अचिरम्, क्षिप्रम्	जल्दी	quickly.
दक्षः (वि०) (पु०प्र०ए०व०)	प्रवीणः, निपुणः, चतुरः	प्रवीण	competent, skilled, efficient.
दयस्व (क्रि०)[दय्+लो०म०पु०ए० व०]	दयां कुरु	दया करो	have pity on me.
दिक्षु (सं०) (दिश्, स्त्री० बहु० व०)	दिशासु	दिशाओं में	in all the directions.
दीप्तिः दीप्+क्तिन्० (सं०) स्त्री० (प्र० ए० व०)	प्रकाशः	चमक	lustre.
निरक्षरम् (वि०) [निर्गतानि अक्षराणि यस्मात् सः तम् (ब०व्री०)]	अक्षरज्ञानशून्यम्	अनपढ को	to an illiterate.
निवस्तुम् (अव्य०) [नि+वस्+तुमुन्]	निवासाय	रहने के लिए	for living.
निष्कास्यताम् (क्रि०) [निस्+कस्+णिच् (कर्मवा०)] (लोट्, प्र०पु०ए०व०)	निःसार्यताम्	निकालिए	expel, turnout.
निष्क्रम्य (अव्य०)[निस्+क्रम्+ल्यप्]	बहिः गत्वा	निकलकर, बाहर जाकर	having gone out
निष्क्रान्तः (वि०) [निस्+क्रम्+क्त, पुं०प्र०ए०व०]	बहिः अगच्छत्	चला गया	went out.
निस्सार्य (अव्य०) [निस्+सृ+णिच्+ल्यप्]	निष्कास्य	निकालकर	having turned out.
पुष्कलम् (वि०) [द्वि०ए०व०]	प्रभूतम्	बहुत अधिक	in abundance.

प्रयाहि (क्रि०) [प्र+या+लो०म०पु०ए०व०]	गच्छ	जाओ	go.
प्रवेशय (क्रि०) [प्र+विश्+लो०+णिच् म०पु०ए०व०]	प्रवेशं कारय	प्रवेश कराओ	ask (him) to enter.
प्रसन्नवदनः (वि०) [प्रसन्नं वदनं यस्य सः (ब०व्री०)]	प्रसन्नमुखः	खिले हुए चेहरे वाला,	delighted. one feeling
प्रसीदतु (क्रि०) [प्र+सद् लो० प्र०पु०ए०व०]	प्रसन्नः भवतु	प्रसन्न हो	be happy.
भवादृशाः (वि०) [भवत्+दृश् प्र०ब०व०]	भवत्समानाः	आप जैसे	people like you.
भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ [भूपालानां मौलौ ये मणयः (सं०त०पु०), तैः मण्डितम् (तृ०त०पु०) पादयोः पीठं यस्य सः, तत्सम्बोधने (ब०व्री०)]	राज्ञां मस्तकमणिभिः पादपीठं शोभितम् अस्ति यस्य सः	(प्रणाम करते हुए) राजाओं के शिरों की मुकुटमणियों से सुशोभित पदापीठ चरण वाले (हे राजन्!)	O king whose foot rest is adorned with the jewels of the crowns of kings.
भूयः (अव्यं०)	पुनः	फिर	again.
भ्रान्त्वा (अव्य०) (भ्रम्+क्त्वा)	इतस्ततः गत्वा	घूमकर	having wondered.
यामि (क्रि०) (या, लट् उ० पु०ए०व०)	गच्छामि	जाता हूँ	I go.
लसन्तु (क्रि०)(लस्, लो०प्र०पु०ब०व०)	शोभन्ताम्	शोभित हो	may prosper.
वयामि (क्रि०)(वे, लट् उ० पु०ए०व०)	वयनकर्म करोमि	बुनने का काम करता हूँ	I weave
वासयितव्यः (वि०) (पुं०प्र०ए०व०) [वस्+णिच्+तव्यत्]	निवासः प्रदेयः	बसाना चाहिए	needs to be provided with a dwelling place.
विभवाः (सं०) (पुं०प्र०ब०व०)	धनानि	धन	wealth.

विसृज (क्रि०) [वि+सृज्० लो०म०पु०ए०व०]	त्यज, मुञ्च	छोड़ो	stop, leave.
व्यग्रः (वि०) (पुं०प्र०ए०व०)	व्याकुलः	घबराया हुआ	disturbed, distressed.
शुचिः (सं०)(पुं०प्र०ए०व०)	पूतः	पवित्र	pure.
श्रूयताम् (क्रि०) [श्रु+कर्मवा०, लो०प्र०पु०ए०व०]	आकर्ण्यताम्	सुनिये	listen (to me)
समाहूय (अव्य०) (सम्+आ+ह्वे+ल्यप्)	आकार्य, आह्वानं कृत्वा	बुलाकर	after calling.
साहसाङ्क (वि०) (पुं०सम्बो०ए०व०) [साहसम् एव अङ्कः यस्य सः तत्सम्बुद्धौ (ब०व्री०)]	हे साहसिन्!	हे साहसी, हे साहस के प्रतीक	oh valorous!

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

कश्चिद्	=	कः+चिद्	दर्शनार्थम्	=	दर्शन+अर्थम्
दिनकरदीप्तिरिव	=	दिनकरदीप्तिः+इव	भवदनुरागः	=	भवत्+अनुरागः
अनुगृहीतोऽस्मि	=	अनुगृहीतः+अस्मि	भवद्राज्ये	=	भवत्+राज्ये
राजादेशः	=	राज+आदेशः	क्वचिदन्यत्र	=	क्वचित्+अन्यत्र
रात्रिन्दिवम्	=	रात्रिम्+दिवम्			

सन्धिकार्यम्

यथा+आदिशति	=	यथादिशति	झटिति+आगच्छ	=	झटित्यागच्छ
मम+एकम्	=	ममैकम्	नास्ति+उपायः	=	नास्त्युपायः

संयोगः

समागमनम्	=	सम्+आगमनम्	कमपि	=	कम्+अपि
गन्तव्यमेव	=	गन्तव्यम्+एव	जीविकामर्जयामि	=	जीविकाम्+अर्जयामि

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत –**

(क) भोजराजः कस्य राज्यस्य नरेशः आसीत् ? ....

(ख) कः विद्वान् राजदर्शनार्थं समायातः ? ....

(ग) लक्ष्मीधरेण कस्मै आशीर्वादः दीयते ? ....

(घ) यत्र जलपूर्णं सरः भवति, तत्र के आगच्छन्ति ? ....

(ङ) लक्ष्मीधरः किं समाकर्ण्य धरानगरीम् आगच्छति ? ....

(च) निवासव्यवस्थायै मन्त्री कम् आदिशति ? ....

(छ) भोजराजेन स्वराज्यात् कस्य निःसारणादेशः कृतः ? ....

2. **पूर्णवाक्येन अधोलिखितप्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतेन लिखत –**

(क) लक्ष्मीधरेण कः आशीर्वादः राज्ञे प्रदत्तः ?

....

(ख) लक्ष्मीधरः कस्य गृहे वासयितव्यः आसीत् ?

....

(ग) तन्तुवायः केन जीविकाम् अर्जयति स्म ?

....

(घ) तन्तुवायेन यत्पद्यं रचयित्वा श्रावितं तस्य प्रथमां पङ्क्तिं लिखत।

....

(ङ) यावद् अपरा व्यवस्था न भवति तावत् लक्ष्मीधरः कुत्र वासयितव्यः आसीत् ?

....

(च) तन्तुवायस्य पदयोजना कीदृशी आसीत् ?

....

(छ) भोजराजः सन्तुष्टो भूत्वा कं प्रशंसति ?

....

3. स्थूलाक्षरपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(क) लक्ष्मीधरः **द्वारपालेन** सह प्रविशति।

....

(ख) यत्र जलपूर्णं सरः भवति तत्र **पक्षिणः** स्वयं समायान्ति।

....

(ग) अहं **त्रुटितान्** तन्तून् संयोजयामि।

....

(घ) तन्तुवायेन **गुरुकुले** शिक्षा गृहीता।

....

(ङ) राजा **तन्तुवायाय** स्वर्णमुद्राः अर्पयति।

....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत -

(क) 'दिनकरदीप्तिरिव भवकीर्तिः दिक्षु प्रसारम् आप्नोतु।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(ख) 'तत्र पक्षिणः स्वयं समायान्ति।' अत्र 'समायान्ति' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'महाराज! आनीतोऽयं कुविन्दः।' अस्मिन् वाक्ये 'आनीतः' इति विशेषणपदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम्?

(घ) 'यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।' अस्मात् वाक्यात् विशेषणपदं चित्वा लिखत।

(ङ) 'झटिति आगच्छ मया साकम्।' अस्मात् वाक्यात् 'सह' इति पदस्य पर्यायपदं चिनुत।

(च) 'तन्तुवायः राजानम् अभिवाद्य गृहं प्रयाति' अस्मिन् वाक्ये 'आयाति' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम् ?

5. कथानकक्रमानुसारम् अधोलिखितवाक्यानि पुनः लिखत -

(क) तन्तुवायः तन्तुवयनेन जीविकाम् अर्जयति स्म।

(ख) तन्तुवायः महाकवितुल्यः न आसीत्।

(ग) राजाभोजः मन्त्रिणं लक्ष्मीधरस्य आवासव्यवस्थायै आदिशति।

(घ) एकदा लक्ष्मीधरः भोजराजस्य सभां गच्छति।

(ङ) भोजराजः लक्ष्मीधरस्य वाक्चातुर्येण प्रसन्नः भवति।

(च) नगरपालः नगरे कमपि निरक्षरं मूर्खं वा जनं न अपश्यत्।

(छ) भोजराजः नगरपालं काव्यप्रतिभाहीनं जनं नगरात् निष्कास्य लक्ष्मीधरं वासयितुम् आदिशति।

(ज) वस्तुतः तन्तुवायः अपि कविः आसीत्।

(झ) नगरपालः तन्तुवायं राजसभां नयति।

(ञ) राजा तन्तुवायस्य पदयोजनां प्रशंसति।

6. **पर्यायवाचिनां मेलनं कृत्वा लिखत–**

(क)	अमात्यः	....	(i)	कुविन्दः
(ख)	तन्तुवायः	....	(ii)	त्वरितम्
(ग)	विद्वान्	....	(iii)	मन्त्री
(घ)	झटिति	....	(iv)	पण्डितः

7. **अधोलिखितानां पदानां विपरीतार्थकान् शब्दान् पाठात् चित्वा लिखत–**

(क) गत्वा ....

(ख) मूर्खः ....

(ग) निरक्षरः ....

(घ) निष्क्रम्य ....

(ङ) सम्पदः ....

8. **अधस्तात् दत्तानि वाक्यानि केन कं प्रति उक्तानि–**

		केन	कम्
(क)	ममैतत् सौभाग्यं यद् भवादृशाः विद्वांसः मम पण्डितपरिषदं विभूषयेयुः।	....	....
(ख)	अभिवादये भवन्तम्। दिनकरदीप्तिरिव, भवत्कीर्तिः दिक्षु प्रसारम् आप्नोतु।	....	....
(ग)	राजन्! यत्र जलपूर्णं सरः भवति तत्र पक्षिणः स्वयं समायान्ति।	....	....
(घ)	समस्ते नगरे भ्रान्त्वा कमपि निरक्षरं मूर्खं वा जनम् न अपश्यम्।	....	....
(ङ)	त्वं भूयः नगरं याहि।	....	....
(च)	महाशय! अहं त्रुटितान् तन्तून् संयोजयामि।	....	....
(छ)	आम्! मया गुरुकुले शिक्षा गृहीता।	....	....
(ज)	राजा भोजः आत्मानं धन्यं मन्यते।	....	....
(झ)	दयस्व, मयि दयस्व।	....	....
(ञ)	नगरपालं समाहूय आदिश्यताम्।	....	....

अन्वयः

1. **अन्वयः** – क्षमी, दाता, गुणग्राही, अनुकूलः, शुचिः, दक्षः, कविः, विद्वान्, सुदुर्लभः स्वामी पुण्येन लभ्यते।

2. **अन्वयः** – (अहम्) काव्यम् करोमि, चारुतरम् न हि करोमि। यदि यत्नात् करोमि, चारुतरम् करोमि। हे भूपाल–मौलि–मणि–मण्डित–पादपीठ! (हे) साहसाङ्क! कवयामि वयामि यामि।

योग्यताविस्तारः

(क) काव्यपरिचयः

धारानरेशस्य भोजराजस्य चरितं भोजप्रबन्धनाम्नि ग्रन्थे उपलभ्यते। महाराजः भोजः परमविद्वान्, गुणवान्, दानशीलः, कलाप्रियश्च आसीत्। तस्य राजसभायां समागताः कवयः काव्यपाठं कृत्वा विपुलं पुरस्कारराशिं लभन्ते स्म। भोजप्रबन्धः गद्यपद्यमयी ललिता रचनाऽस्ति। अस्य भाषा सुबोधा व्यवहारोपयोगिनी च। षोडशशताब्द्यां जातः श्रीबल्लालसेनः अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रणेता।

अस्माद् ग्रन्थाद् उद्धृत्य कानिचित् पद्यानि भवतां ज्ञानवर्धनाय विनोदाय च दीयन्ते–

बलवानप्यशक्तोऽसौ धनवानपि निर्धनः।
श्रुतवानपि मूर्खोऽसौ यो धर्मविमुखो जनः॥ 1॥

कण्ठस्था या भवेद् विद्या सा प्रकाश्या सदा बुधैः।
या गुरोः पुस्तके विद्या तया मूढः प्रतार्यते॥ 2॥

मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणः हितैषिणः सन्ति न ते मनीषिणः।
सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभो नृणाम् यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम्॥ 3॥

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसोऽभवत्।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना॥ 4॥

(ख) भाषाविस्तारः

अधस्ताद् एतादृशाः शब्दाः दीयन्ते, येषाम् आदिवर्णस्य अपसारणेन नवीनशब्दः निर्मितः भवति। एतेषाम् अनुशीलनेन ज्ञानवर्धनं कुरुत –

यथा – कवयामि, ए० व० = कविता करता हूँ।

1.	कवयामि	वयामि	यामि
2.	सुजनः	जनः	नः
3.	चलताम्	लताम्	ताम्
4.	वसताम्	सताम्	ताम्
5.	तरवः	रवः	वः
6.	कवयः	वयः	यः
7.	राजिताः	जिताः	ताः

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

का पाण्डुपत्नी गृहभूषणं के,
को रामशत्रुः किमगस्त्यजन्म?
सूर्यैकपुत्रो वद वेत्सि चेत्त्वं
कुन्ती-सुता रावणकुम्भकर्णाः॥

भावार्थः – राज्ञः पाण्डोः पत्नी का अस्ति?
गृहस्य अलङ्करणानि कानि सन्ति अर्थात् गृहस्य शोभा कास्ति?
भगवतः श्रीरामस्य शत्रुः कः अस्ति?
महर्षेः अगस्त्यस्य जन्मस्थानं किम् अस्ति?
सूर्यस्य पुत्रः कः अस्ति?
श्लोकस्य अन्तिमपङ्क्तेः उत्तराणि चित्वा वदत।

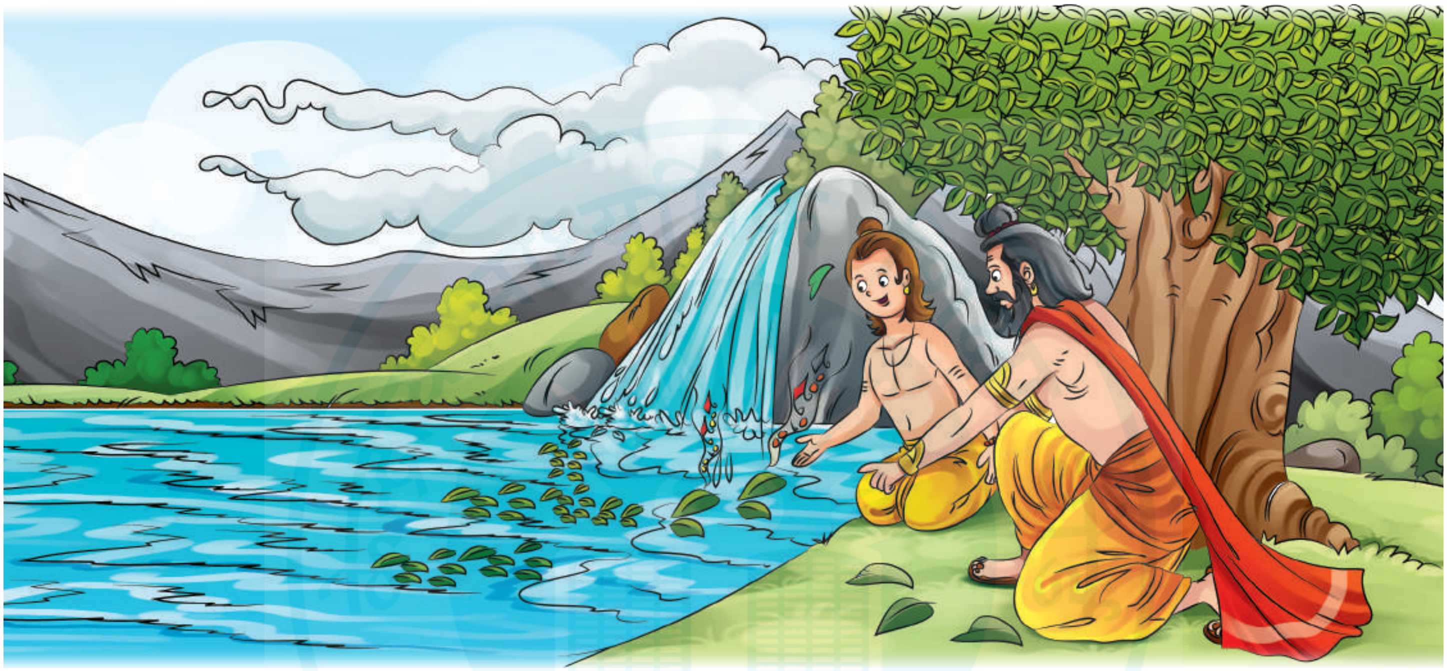
एहि हसाम

(रमेशः एकः चञ्चलप्रवृत्तिकः बालः। एकदा सः एकस्य पण्डितस्य (ज्योतिष्कस्य) समीपं गत्वा अवदत्)

रमेशः – पण्डितवर्य! अहं हस्ते कण्डूतिम् अनुभवामि।
पण्डितः – तर्हि धनलाभः भविष्यति; लक्ष्मीः आगमिष्यति।
रमेशः – मया कर्णे अपि कण्डूतिः अनुभूयते।
पण्डितः – एवं, तर्हि कर्णाभरणलाभः भविष्यति।
रमेशः – मम कटिप्रदेशे अपि कण्डूतिः अस्ति।
पण्डितः – (कोपेन) तर्हि भवतः चर्मरोगः अस्ति, यथाशीघ्रं चिकित्सालयं गच्छतु।

दशमः पाठः

भारतीयं विज्ञानम्

जलमूलमन्विष्यता तेन कश्चन आह्लादकरः शब्दः श्रुतः।

विभुः पश्य एतत् चित्रं, स्वयम्भो!

स्वयम्भूः आम्, पश्यामि। एषः ऋषिः किं करोति ?

विभुः ननु आश्चर्येण किमपि पश्यति।

स्वयम्भूः तत्र पत्रेषु केचन जलबिन्दवः दृश्यन्ते।

विभुः आम्! मन्ये तत्र प्रपातात् जलबिन्दवः पर्णेषु पतन्ति।

आचार्यः किं विचार्यते ?

विभुः गुरुवर! अत्र चित्रे किं दर्शितं, न स्पष्टं भवति।

आचार्यः पाठं पठित्वा अनुमीयताम्।

विभुः आम्, ज्ञातम्! जलबिन्दुभिः सङ्गीतरचना क्रियते। आचार्य! किं प्राचीनकाले अपि भारते विज्ञानम् आसीत् ?

आचार्यः न केवलं विज्ञानम् आसीत् अपितु अभूतपूर्वाः उपलब्धयः आसन्। पारदसहायतया विमानानि सञ्चरन्ति स्म।

स्वयम्भूः अहो आश्चर्यम्! पठनीयः खलु एषः पाठः।

आचार्यः आम्! पठित्वा एव यूयं स्वदेशस्य विज्ञानगरिम्णः अनुभवं कर्तुं शक्ष्यथ।

दशमः पाठः

भारतीयं विज्ञानम्

एकदा स्वातिनामकः मुनिः पिपासया पीडितोऽभवत्। जलमूलम् अन्विष्यता तेन कश्चन आह्लादकरः शब्दः श्रुतः। तम् अनुसृत्य स अग्रे गतः। तत्र कुत्रचित् पर्वतात् पतन्तः जलबिन्दवः शुष्कपर्णानाम् उपरि पतित्वा मधुरं सङ्गीतं जनयन्ति स्म। एतद् अवगत्य प्रेरितः स तृषाकुलतां विस्मृत्य वेगेन आश्रमम् आगतवान्। सङ्गीतसाधनेषु प्रतिध्वनेः उत्पादनार्थं यः सूक्ष्मक्रमः आवश्यकः तम् अन्विष्टवान् सः। एवं यत् सङ्गीतसाधनं निर्मितवान् तस्य नाम मृदङ्ग इति।

एषा कथा भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे वर्णिता। प्रतिध्वनिविज्ञानं विना सङ्गीतसाधनानां निर्माणम् असाध्यम् वर्तते। न केवलं सङ्गीतशास्त्रे अपितु गणितशास्त्रे , भौतिके, रसायने, जीवविज्ञाने, आयुर्वेदे, धनुर्वेदे, भूविज्ञाने, खगोलविज्ञाने, नक्षत्रविज्ञाने, धातुविज्ञाने, रत्नविज्ञाने, विमानविज्ञाने, वास्तुविज्ञाने, शिल्पविज्ञाने, किं बहुना, सैन्यविज्ञानेऽपि गभीराध्ययनं कृत्वा अभूतपूर्वाः सिद्धयः सम्प्राप्ताः।

महर्षिपराशररचितवृक्षायुर्वेदे वृक्षाणां पर्णैः क्रियमाणाः विविधाः क्रियाः वर्णिताः; यथा प्रकाशनिस्सारणप्रक्रिया, पर्णस्य अवान्तरभागाः, पर्णकेषु स्थितः प्लाज्मा, बीजनिर्माणमादयः। रेखागणिते यः सिद्धान्तः ''पाइथोगोरस'' इति नाम्ना विख्यातः मूलतः स सिद्धान्तः बोधयनाचार्येण शुल्वसूत्रेषु पूर्वमेव निरूपितः।

नालन्दाविश्वविद्यालये बौद्धदर्शनेन सह कृषिः आयुर्वेदः पशुविज्ञानं, कला शिल्पानि च अध्यापितानि। सप्तवर्षीयः सन् छात्रः पञ्चविद्याः अधीतवान्। प्रथमा शब्दविद्या तु व्याकरणस्य ज्ञानाय अभवत्। तदनु द्वितीया विद्या शिल्पस्थानम् इति विख्याता। एतेन शिल्पानि, यन्त्रनिर्माणविधिः, ज्योतिषं, तिथिपत्रं च शिक्षितानि। आयुर्वेदः तृतीया विद्या। तत्र शरीररक्षा, शल्यचिकित्सा, ओषधीनां प्रज्ञानं च अधीतानि। चतुर्थी हेतुविद्या न्यायदर्शनं तर्कशास्त्रं च आसीत् येन सत्यासत्यविवेकोऽभवत्। अन्तिमा पञ्चमी विद्याध्यात्मिकी अभवत् यया जीवनदर्शनस्य रहस्यानि विवृतानि।

एवं भारतीयविज्ञानपरम्परा अति उत्कृष्टा मानवीयमूल्ययुक्ता च आसीत्। अस्माकं जीवनदृष्टेः अनुरूपमेव तत् विज्ञानमपि सर्वहिताय सर्वसुखाय च आसीत् यतः भारतीयसभ्यतायाः मूलमन्त्रोऽस्ति–

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्।

शब्दार्थाः

अधीतवान् (वि०) [पुं० प्र०ए०व०] [अधि+इ+क्तवतु =अधीतवत्]	पठितवान्	पढ़ा	studied.
अनुसृत्य (वि०) [अनु+सृ+ल्यप्]	अनुसरणं कृत्वा	पीछा करके	having followed

अन्विष्टवान् (क्रि०) [अनु+इष्+क्तवतु, पुं०प्र०ए०व०]	अन्वेषणं कृतवान्	खोज कर ली	invented
अन्विष्यता (वि०)[अनु+इष्+शतृ तृ०ए०व०]	अन्वेषणं कुर्वता	खोजते हुए (मुनि के द्वारा)	by one, trying to discover.
अवान्तरभागाः (सं०) (पुं० प्र०ब०व०]	अवान्तराः भागाः	बीच के भाग	innermost parts.
आह्लादकरः (वि०) (पु०प्र०ए०व०]	आनन्दकरः, प्रसन्नतादायकः	आनन्दित करने वाला	delightful.
कुत्रचित् (अव्य०)	क्वचित्	कहीं पर	somewhere
खगोलविज्ञाने (सं०) (खगोलस्य विज्ञाने, ष०त० न०स० ए०व०)	आकाशस्य विज्ञाने	आकाशीय ज्ञान में,	science of celestial sphere, astronomy.
जनयन्ति स्म (क्रि०) (जन्+णिच्, लट्, प्र०पु०ब०व०)	उत्पादयन्ति स्म। 'स्म' इति योगेन वर्तमानकालिकक्रिया भूतकाले परिवर्तते।	उत्पन्न कर रही थी।	were creating.
तदनु (अव्य०)(तत्+अनु]	तत्पश्चात्	उसके बाद	thereafter.
तिथिपत्रम् (सं०) (नपुं०प्र०ए०व०)	पञ्चाङ्गम्	पञ्चाङ्ग (क्लेण्डर)	calender.
तृषाकुलताम् (सं०) (स्त्री०द्वि०ए०व०)	[तृषया आकुलता; ताम् (तृ०त०पु०)] पिपासया व्यग्रताम्	प्यास से बेचैनी को	restless due to thirst.
धातुविज्ञाने (सं०) (धातोः विज्ञाने, ष०त०न०स०ए०व०)	खनिजपदार्थ – लौहस्वर्णादीनां विज्ञाने	खनिज पदार्थ लोहा, सोना आदि धातुओं के विज्ञान में	in the science of metallurgy and mineralogy.

नक्तम् (अव्य०)	रात्रौ	रात को	at night.
नक्षत्रविज्ञाने (सं०) (नक्षत्राणां विज्ञाने, ष०त०न०स०ए०व०)	ग्रहाणां विज्ञाने	नक्षत्र और ज्योतिष शास्त्र में	in the science of astronomy and astrology.
निरामयाः (वि०) (पुं०प्र०ब०व०)	रोगरहिताः	नीरोग	healthy
पतन्तः (वि०) [पत्+शतृ० प्र०ब०व०]	नीचैः स्रवन्तः	गिरती हुई (बून्दें)	falling downwards.
पिपासया (सं०)(स्त्री० तृ०ए०व०)	तृषया	प्यास से	with thirst.
प्रकाशनिस्सारणप्रक्रिया(सं०) (स्त्री०प्र०ए०व०)[प्रकाशनिस्सारणस्य प्रक्रिया प्रकाशस्य निस्सारणम् (ष०त०पु०)]	प्रकाश–निष्कासनस्य प्रविधिः	प्रकाश के निकालने का तरीका	process of photo-synthesis.
प्रज्ञानम् (सु०)(नपुं०प्र०ए० व०]	प्रकृष्टं ज्ञानम्	विशिष्ट ज्ञान	specific knowledge.
भूविज्ञाने (सं०) (भूगोलस्य विज्ञाने)	भूगोलशास्त्रे	भूगोल में	in Geography.
मृदङ्गः (सं०)(पुं०प्र०ए० व०)	वाद्ययन्त्रविशेषः	एक वाद्य यन्त्र का नाम	a special musical instrument.
वास्तुविज्ञाने (सं०)(नपुं० स०ए०व०)	गृहादि–रचनाविज्ञाने	घर आदि के निर्माण की विद्या में	in architecture.
विमानविज्ञाने (सं०)(नपुं० स०ए०व०)	वायुयानविज्ञाने	वायुयान विज्ञान में	in Aeronautics.
विवृतानि (वि०) (नपुं० प्र०ब०व०)	प्रकटितानि	प्रकट किये हुए	exposed

शुल्वसूत्रेषु (सं०) (नपुं० स०ब०व०]	रेखागणित-विज्ञानमेव शुल्वविज्ञानम्, शुल्व इति रज्जुः। रज्जुसहायतया यज्ञवेदिकानिर्माणकार्यं क्रियते स्म, शुक्लयजुर्वेदीयानि शुल्वसूत्राणि कात्यायनरचितानि। कृष्णयजुर्वेदेन सम्बद्धाः षट् शुल्वसूत्रग्रन्थाः येषां रचनाकाराः सन्ति बोधायनः आपस्तम्बः, मानवः, मैत्रायणीयः वाराहः वाधूलः च बोधायनशुल्वसूत्रम् बृहत्तमं प्राचीनतमञ्च। अस्य त्रिषु परिच्छेदेषु ५२५ सूत्राणि सन्ति।	शुल्व का अर्थ रस्सी है। रस्सी की सहायता से नाप कर यज्ञ की वेदी बनाई जाती थी। इनसे सम्बन्धित ग्रन्थों से ही रेखागणित का विकास हुआ है।	'Shulva means, rope. In vedic times vedis (altas) used to be made with the help of measuring threads. There are texts which deal with topic and it is from these books, the modern geometry developed.'
सैन्यविज्ञाने (सं०) (नपुं स०ए०व०]	सेनाविषयकविज्ञाने	युद्धकला सम्बन्धी विज्ञान में	in the science of martial skill, military science.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

पीडितोऽभवत्	= पीडितः+अभवत्	कश्चन	= कः+चन
सैन्यविज्ञानेऽपि	= सैन्यविज्ञाने+अपि	गभीराध्ययनम्	= गभीर+अध्ययनम्
तदनु	= तत्+अनु	विद्याध्यात्मिकी	= विद्या+आध्यात्मिकी
सत्यासत्यविवेकोऽभवत्	= सत्य+असत्यविवेकः+अभवत्		

सन्धिकार्यम्

आह्लादकरः+शब्दः+श्रुतः	= आह्लादकरश्शब्दश्श्रुतः	सङ्गीतशास्त्रे+अपितु	= सङ्गीतशास्त्रेऽपितु
आयुर्वेदः+तृतीया	= आयुर्वेदस्तृतीया	अति+उत्कृष्टा	= अत्युत्कृष्टा

संयोगः

बीजनिर्माणमादयः	=	बीजनिर्माणम्+आदयः	पूर्वमेव	=	पूर्वम्+एव
अनुरूपमेव	=	अनुरूपम्+एव	शुष्कपर्णानामुपरि	=	शुष्कपर्णानाम्+उपरि

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि एकपदेन लिखत –

(क) स्वातिनामकः मुनिः कया पीडितः अभवत् ? ....

(ख) मुनिना कीदृशः शब्दः श्रुतः ? ....

(ग) मुनिः किं विस्मृत्य वेगेन आश्रमम् आगतवान् ? ....

(घ) मुनिना यत् सङ्गीतसाधनं निर्मितम् तस्य किं नाम ? ....

(ङ) भरतमुनिना किं शास्त्रं विरचितम् ? ....

(च) रेखागणितस्य कः सिद्धान्तः शुल्वसूत्रेषु पूर्वमेव निरूपितः ? ....

(छ) कस्मिन् विश्वविद्यालये कृषिः, आयुर्वेदः, पशुविज्ञानम् आदयः विषयाः अध्याप्यन्ते स्म ? ....

(ज) प्राचीना भारतीयविज्ञानपरम्परा कीदृशी आसीत् ? ....

(ञ) 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' इति कस्याः सभ्यतायाः मूलमन्त्रम् ? ....

2. पूर्णवाक्येन संस्कृतभाषाया उत्तरत –

(क) स्वातिमुनिः किम् अन्विष्टवान् ?

....

(ख) प्राचीनभारतीयविज्ञानस्य पञ्चशाखानां नामानि लिखत।

....

(ग) वृक्षाणां पर्णैः काः क्रियाः क्रियन्ते ?

....

(घ) बोधयनाचार्येण शुल्वसूत्रेषु किं निरूपितम् ?

....

(ङ) पञ्चविद्यानां नामानि लिखत।

....

(च) प्राचीना भारतीयविज्ञानपरम्परा कीदृशी आसीत् ?

....

(छ) भारतीयसभ्यतायाः मूलमन्त्रः कः अस्ति ?

....

3. स्थूलाक्षरपदानि उत्तराणि स्युः इति दृष्ट्या प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) **जलमूलम्** अन्विष्यता स्वातिमुनिना आह्लादकरः शब्दः श्रुतः।

....

(ख) अग्रे गत्वा **पर्वतात्** पततः जलबिन्दून् अपश्यत् सः।

....

(ग) जलबिन्दवः **मधुरसङ्गीतं** जनयन्ति स्म।

....

(घ) प्रतिध्वनिविज्ञानं विना **सङ्गीतसाधनानां** निर्माणम् असाध्यम्।

....

(ङ) **विज्ञाने** गभीराध्ययनं कृत्वा अस्माकं पूर्वजैः अभूतपूर्वाः सिद्धयः सम्प्राप्ताः।

....

(च) वृक्षायुर्वेदः **महर्षिपराशरेण** विरचितः।

....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'एकदा स्वातिनामकः मुनिः पिपासया पीडितोऽभवत्।' अत्र क्रियापदं किम्?

(ख) 'वृक्षायुर्वेदे वृक्षाणां पर्णैः क्रियमाणाः विविधाः क्रियाः वर्णिताः।' अत्र 'विविधाः' इति पदस्य किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'प्रथमा शब्दविद्या तु व्याकरणस्य ज्ञानाय अभवत्।' अत्र विशेषणपदं किम्?

(घ) 'सर्वे भवन्तु सुखिनः।' अत्र कर्तृपदं किम्?

(ङ) 'सः तृषाकुलतां विस्मृत्य वेगेन आश्रमम् आगतवान्।' अस्मिन् वाक्ये 'स्मृत्वा' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(च) 'सर्वे सन्तु निरामयाः' अस्मिन् वाक्ये 'रोगरहिताः' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?

5. **कथाक्रमानुसारम् अधोलिखितानि वाक्यानि पुनः लिखत-**

(क) सङ्गीतसाधनेषु प्रतिध्वनेः उत्पादनार्थं यः सूक्ष्मक्रमः आवश्यकः तम् अन्विष्टवान् सः।
(ख) एकदा स्वातिनामकः मुनिः आसीत्।
(ग) तत्र पर्वतात् पतन्तः जलबिन्दवः शुष्कपर्णानाम् उपरि पतित्वा मधुरं सङ्गीतं जनयन्ति स्म।
(घ) सः पिपासया पीडितोऽभवत्।
(ङ) एवं यत् सङ्गीतसाधनं निर्मितवान् तस्य नाम मृदङ्ग इति।
(च) तं शब्दम् अनुसृत्य स अग्रे गतः।
(छ) एतद् अवगत्य प्रेरितः स तृषाकुलतां विस्मृत्य वेगेन आश्रमम् आगतवान्।

6. **विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कृत्वा लिखत-**

	विशेषणानि			विशेष्याणि
(क)	मधुरम्	....	(i)	परम्परा
(ख)	आह्लादकरः	....	(ii)	सर्वे
(ग)	अत्युत्कृष्टा	....	(iii)	क्रियाः
(घ)	विविधाः	....	(iv)	सङ्गीतम्
(ङ)	सुखिनः	....	(iv)	शब्दः

7. **अधोलिखितविद्यानां विषयैः सह मेलनं कृत्वा लिखत-**

(क)	हेतुविद्या	....	(i)	व्याकरणम्
(ख)	शिल्पस्थानम्	....	(ii)	न्यायादिदर्शनम्
(ग)	आध्यात्मिकी	....	(iii)	यन्त्रनिर्माणविधिः
(घ)	आयुर्वेदः	....	(iv)	जीवनदर्शनम्
(ङ)	शब्दविद्या	....	(iv)	शरीरक्षा

अन्वयः

1. **अन्वयः** – सर्वे सुखिनः भवन्तु, सर्वे निरामयाः सन्तु, सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, कश्चित् दुःखभाग् मा भवेत्।

योग्यताविस्तारः

(क) **आर्यभट्टः** – प्रसिद्धः गणितज्ञः। आर्यभटीयम् इति तस्य विशुद्धा वैज्ञानिकी कृतिः अस्ति।
भास्कराचार्यः – अस्य लीलावती, बीजगणितञ्च इति गणितविषयकौ ग्रन्थौ अति प्रसिद्धौ।
महर्षिभरद्वाजः – 'यन्त्रसर्वस्वम्' इति ग्रन्थे चत्वारिंशत्तमे अधिकरणे वैमानिकप्रकरणमस्ति।

वराहमिहिरः	–	बृहत्संहितायाम् नौकानिर्माणकला वर्णिता।
भोजः	–	युक्तिकल्पतरुः इति ग्रन्थे नौकानिर्माणकला वर्णिता।
श्रीवसवराजेन्द्रः	–	शिवतत्त्वरत्नाकरे चतुष्षष्टिः कलाः वर्णिताः तेषु लौहक्रिया, अश्मक्रिया, मृत्क्रिया, दारुक्रियादयः प्रमुखाः सन्ति।

(ख) अधोलिखितादर्शवाक्यानि सम्बद्धसंस्थाभिः सह पठत-

(1)	बहुजनहिताय बहुजनसुखाय	(i)	दूरदर्शनम्
(2)	अहर्निशं सेवामहे	(ii)	दूरसञ्चारविभागः
(3)	सत्यमेव जयते	(iii)	भारतशासनम्
(4)	विद्ययाऽमृतमश्नुते	(iv)	राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान एवं प्रशिक्षण परिषद्
(5)	शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्	(v)	अखिलभारतीयायुर्विज्ञानसंस्थानम्
(6)	असतो मा सद्गमय	(vi)	केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षापरिषद्

(ग) खगोलविज्ञानम् – 'ख' आकाशार्थे प्रयुज्यते यथा-

द्यौ दिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योमपुष्करमम्बरम्।
नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्मखम्॥

एतानि आकाशस्य पर्यायपदानि अमरकोशे निहितानि सन्ति।

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः, त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
जटाभिर्युक्तो न च सिद्धयोगी, जलञ्च बिभ्रन्न घटो न मेघः॥

भावार्थः – वृक्षस्य अग्रभागे तिष्ठति परं गरुडः नास्ति, त्रीणि नेत्राणि सन्ति परं शिवः नास्ति, जटायुक्तः वर्तते परं साधु नास्ति, जलम् अन्तः धारयति परं न तु घटः अस्ति न च मेघः। कः स्यात्?

एहि हसाम

जनकः – (अङ्कपत्रं दृष्ट्वा सक्रोधं पुत्रं प्रति) धिक् वत्स! किमिदम् ? आङ्गलभाषायां पञ्चत्रिंशत् गणितविषये सप्तत्रिंशत्; विज्ञानविषयेऽपि पञ्चत्रिंशत्; हिन्दी-भाषायां सप्तत्रिंशत् अङ्काः त्वया प्राप्ताः। धिक् त्वां धिक्!

जननी – (पतिं प्रति) स्वामिन्! इदं पुत्रस्य अङ्कपत्रं नास्ति। एतत् तु भवदीयम् अस्ति। इदं मया भवतः पुरातन-पेटिकायाः प्राप्तम्।

एकादशः पाठः

भारतेनास्ति मे जीवनं जीवनम्

आचार्यः छात्राः! एकां प्रहेलिकां पृच्छामि।

छात्राः अहो प्रहेलिका! पृच्छतु भवान्। वयं सन्नद्धाः।

आचार्यः अधोलिखितात् वर्णजालात् नदीनां पर्वतानां नमानि चिनुत

अ	बु	दः	*	गं
रा	च	न्द्र	भा	गा
व	य	मु	ना	है
लिः	वि	न्ध्यः	मा	*
नी	ला	द्रिः	हया	स

छात्राः पूर्णरूपेण न ज्ञायते।

आचार्यः पाठे दत्तान् श्लोकान् पठत। ततः एतां पूरयत।

रविः आचार्यवर! एतानि पद्यानि तु मया दूरदर्शनतः श्रुतानि, अपि च चित्राणि अपि दृष्टानि।

आचार्यः साधूक्तम्! एतानि पद्यानि "भाति मे भारतम्" इति गीतिकाव्यात् सङ्गृहीतानि।

छात्राः तर्हि गायामः वयम् एतानि पद्यानि।

एकादशः पाठः

भारतेनास्ति मे जीवनं जीवनम्

विन्ध्यसह्याद्रिनीलाद्रिमालान्वितं
शुभ्रहैमाद्रिहासप्रभापूरितम्।
अर्बुदारावलीश्रेणिसम्पूजितम्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥ 1॥

जाह्नवीचन्द्रभागाजलैः पावितम्
भानुजानर्मदावीचिभिर्लालितम्।
तुङ्गभद्राविपाशादिभिर्भावितम्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥ 2॥

वेदभाभासितं सत्कलालालितं
रम्यसङ्गीतसाहित्यसौहित्यभूः।
भारतीवल्लकीझङ्कृतैर्झङ्कृतं
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥ 3॥

विश्वबन्धुत्वमुद्घोषयत्पावनं
विश्ववन्द्यैश्चरित्रैर्जगत्पावयत्।
विश्वमेकं कुटुम्बं समालोकयत्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥ 4॥

वेशभूषाशनोपासनापद्धति-
क्रीडनामोदसंस्कारवृत्त्यादिषु।
यद्धि भिन्नं सदप्यस्त्यभिन्नं सदा
भूतले भाति तन्मामकं भारतम्॥ 5॥

अर्थकामान्वितं धर्ममोक्षान्वितम्
भक्तिभावान्वितं ज्ञानकर्मान्वितम्।
नैकमार्गैः प्रभुं चैकमाराधयद्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥ 6॥

शोषितो नात्र कश्चिद् भवेत् केनचित्
व्याधिना पीडितो नो भवेत्कश्चन।
नात्र कोऽपि व्रजेद् दीनतां हीनतां
मोदतां राजतां पावनं भारतम्॥ 7॥

भारतं वर्तते मे परं सम्बलं
भारतं नित्यमेव स्मरामि प्रियम्।
भारतेनास्ति मे जीवनं जीवनं
भारतायार्पितं मेऽखिलं चेष्टितम्॥ 8॥

शब्दार्थाः

अखिलम् (वि०)	समस्तम्	समस्त	entire.
अनारतम् (अव्य०)	सततम्	निरन्तर	always.
अभिन्नम् (वि०) न भिन्नम् इति (नञ् त०पु०) [भिद्+क्त](नपुं०)	सङ्घटितम्	(अन्दर से) एकरूप है	united.
अर्थकामान्वितम् (वि०)[अर्थश्च कामश्च इति (द्व०स०) ताभ्याम् अन्वितम् (तृ०त०पु०)]	अर्थेन कामेन च युक्तम्	अर्थ (धन) और काम (इच्छाओं) से युक्त	invested with artha and kama.
अर्पितम् (वि०) [ऋ+णिच्+क्त, नपुं०]	प्रदत्तम्	अर्पित किया गया	offered.
अर्बुदारावलीश्रेणिसम्पूजितम् (वि०) [अर्बुदश्च अरावली च इति अर्बुदारावल्यौ (द्व०स०) तयोः श्रेण्यः (ष०त०पु०) ताभिः सम्पूजितम् इति (तृ०त०पु०)]	अर्बुदारावलीनामकाभिः पर्वतश्रेणिभिः पूजितम्	आबू और अरावली नामक पर्वत श्रेणियों से पूजित	worshipped by the Abu and Aravali ranges.
आराधयत् (वि०)(आ+राध्+णिच्+शतृ प्र०ए०व०, नपुं०]	पूजयत्	आराधना करता हुआ	worshipping.

उद्घोषयत् (वि०) [उत्+घुष्+शतृ (नपुं०)]	उच्चस्वरेण घोषणां कुर्वत्	उच्च स्वर से घोषणा करता हुआ	proclaiming loudly.
क्रीडनामोदसंस्कारवृत्त्यादिषु (सं०)(स०ब०व०) क्रीडनं च आमोद: च संस्कार: च वृत्ति: च क्रीडनामोदसंस्कारवृत्तय: (द्व०) ता: आदौ येषां तेषु (ब०व्री०)	खेलन-मनोरञ्जन-संस्कार-व्यवहारादिषु	खेल, मनोरंजन, संस्कार तथा व्यवहार आदि में	in play, enterainment, samaskara and profession etc.
चेष्टितम् (वि०)(चेष्ट्+क्त)(नपुं०)	व्यवहार:	कर्म	activities..
जाह्नवीचन्द्रभागाजलै: (नपुं ०) [जाह्नवी च चन्द्रभागा च इति जाह्नवीचन्द्रभागे (द्व०) तयो: जलै: (ष०त०पु०)]	गङ्गाचन्द्रभागानामकनद्यो: जलै:	गंगा तथा चनाब इत्यादि नदियों के जलों से	by the waters of the Ganges and the Chinab.
ज्ञानकर्मान्वितम् (वि०) (नपुं० प्र०ए०व०] ज्ञानं च कर्म च ताभ्याम् अन्वितम् (तृ०त०पु०)]	ज्ञानकर्मभ्यां युक्तम्	ज्ञान और कर्म से युक्त	endowed with knowledge and action.
झङ्कृतम् (वि०)[झम्+कृ+क्त,]	झङ्कारयुक्तम्	झनझनाता हुआ	Resounding.
तुङ्गभद्राविपाशादिभि: (सं०) [तुङ्गभद्रा च विपाशा च इति तुङ्गभद्राविपाशे (द्व०) ते आदौ यासां ताभि: (ब०व्री०)]	तुङ्गभद्राविपाशानामक-प्रमुखाभि: नदीभि:	तुङ्गभद्रा तथा व्यास इत्यादि नदियों से	by the Tungabhadra Vipasa etc. rivers.
धर्ममोक्षान्वितम् (वि०)(नपुं० प्र०ए०व०)[धर्म: च मोक्ष: च ताभ्याम् अन्वितम् (तृ०त०पु०)]	धर्ममोक्षाभ्यां युक्तम्	धर्म और मोक्ष से युक्त	endowed with Dharma & Moksha.
पावयत् (वि०) [पू+णिच्+शतृ] (नपुं०)	पवित्रीकुर्वत्	पवित्र किया गया	sanctifying.
पावितम् (वि०)[पू+णिच्+क्त](नपुं०] प्र०ए०व०	पवित्रीकृतम्	पवित्र किया गया	made sacred.
भक्तिभावान्वितम् (वि०)(नपुं० प्र०ए०व०)[भक्ते: भाव: (सं०त०पु०) तेन अन्वितम् (तृ०त०पु०)]	भक्ते: भावै: पूर्णम्	भक्ति के भावों से परिपूर्ण	full of the feelings of devotion.

भाति (क्रि०) (भा लट्० प्र० पु० ए०व०)	शोभते	सुशोभित होता है	glows.
भानुजानर्मदावीचिभिः (सं०) (स्त्री०)(तृ०ब०व०] [भानुजा च नर्मदा च इति भानुजानर्मदे (द्व०) तयोः वीचिभिः (ष०त०पु०)]	यमुनानर्मदयोः नद्योः ऊर्मिभिः	यमुना और नर्मदा नदियों की लहरों से	by the waves of the Yamuna and Narmada rivers
भारतीवल्लकीझङ्कृतैः [भारत्याः वल्लकी (ष०त०पु०) तया झङ्कृतैः (तृ०त०पु०)]	सरस्वत्याः वीणायाः झङ्कृतैः	सरस्वती की वीणा की झंकारों से	with the jingles of Saraswati's veena.
भावितम् (वि०)(भू+णिच्+क्त)(नपुं० प्र०ए०व०)	गुञ्जितम्	गूँजता हुआ	echoed.
भूः (सं०)(स्त्री० प्र०ए०व०)	पृथ्वी	धरती	Earth.
भूतले (सं०)(नपुं० स०ए०व०)	धरतीतले	पृथ्वी पर	on the surface of the earth.
रम्यसङ्गीतसाहित्यसौहित्यभूः (वि ०) [रम्यं सङ्गीतं (कर्मधा०, रम्यसङ्गीतं च साहित्यं च (द्व०) तयोः सौहित्यस्य भूः (ष०त०पु०)]	रम्यं सङ्गीतं साहित्यं च एतयोः संवर्धनस्थली	रमणीय संगीत और साहित्य के फलने फूलने की भूमि	fit ground for the nurturing of charming music and literature.
राजताम् (क्रि०)(राज् लो० प्र० पु०ए०व०)	सुशोभितम्	सुशोभित होवे	may it shine.
लालितम् (वि०) (नपुं० प्र०ए०व०)	सुशोभितम्	सुशोभित	adorned.
वर्तते(क्रि०) [वृत् (आ०) लट् प्र०पु०ए०व०]	भवति	होता है	becomes.
विन्ध्यसह्याद्रिनीलाद्रिमालान्वितम् (वि०) [विन्ध्यः च सह्याद्रिः च नीलाद्रिः च इति विन्ध्यसह्याद्रिनीलाद्रि-आदयः (द्व०) तेषां माला (ष०त०पु०) तया अन्वितम् इति (तृ०त०पु०)]	विन्ध्यसह्यनीलनामकानां पर्वतानां श्रेणिभिः युक्तम्	विन्ध्य, सह्य, नील पर्वत श्रृंखलाओं से युक्त	enriched with the ranges of Vindhya, Sahya and Nila mountains.

विश्वबन्धुत्वम् (सं०) (नपुं० प्र०ए०व०) [विश्वं प्रति बन्धुत्वम् (द्वि०त०पु०)]	सर्वदेशवासिन: प्रति भ्रातृभाव:	संसार के सभी लोगों के प्रति भाईचारे की भावना	feeling of universal brotherhood.
वेदभाभासितम् (वि०) (नपुं० प्र०ए०व०) [वेदानां भा (ष०त०पु०) तया भासितम् (तृ०त०पु०)]	वेदानां प्रभया प्रकाशितम्	वेदों के प्रकाश से आलोकित	resplendent with the glory of the Vedas.
वेषभूषाशनोपासनापद्धतिक्रीडनामोद-संस्कारवृत्त्यादिषु वेशभूषा च अशनं च उपासनापद्धतिश्च क्रीडनं च आमोदश्च संस्कारवृत्तिश्च इति (द्व०), आदौ येषां तेषु (ब०व्री०)	परिधान-भोजन-पूजाविधि-खेलन-मनोरञ्जन-संस्कारवृत्ति-इत्यादिषु	वेष-भूषा, खानपान, अर्चनाविधि, खेलकूद, आमोद-प्रमोद के साधन, धार्मिक सामाजिक संस्कार एवं आजीविका इत्यादि में	in dresses, eating habits, modes of worship, sports, recreational activities, socio-religious ceremonies and occupations.
शुभ्रहैमाद्रिहासप्रभापूरितम् (वि०) (नपुं० प्र०ए०व०) [हैमाद्रे: हास: (ष०त०) शुभ्र: हैमाद्रिहास: (कर्मधा०) तस्य प्रभा (ष०त०पु०) तया पूरितम् (तृ०त०पु०)]	हिमालयस्य श्वेतहास्य कान्त्या परिपूर्णम्	हिमालय के धवल हास की कान्ति से व्याप्त	brightened by the white smile of the Himalayas.
सत्कलालालितम् (वि०) (नपुं० प्र०ए०व०) [सत्कलाभि: लालितम् (तृ०त०)]	श्रेष्ठकलाभि: शोभितम्	श्रेष्ठ (सुन्दर) कलाओं से सुशोभित	adorned with fine arts.
समालोकयत् (नपुं०) [सम्+ आ+लोकृ +शतृ]	पश्यत्	देखता हुआ	beholding.
सम्बलम् (सं०) [नपुं०, प्र०ए० व०]	आश्रय:	आश्रय, सहारा	refuge.
हासप्रभापूरितम् (वि०) (नपुं०, प्र०ए० व०) [हासस्य प्रभा, हासप्रभा (ष०त०पु०) तया पूरितम् (तृ०त०)]	हासस्य आभया पूर्णम्	(हिमालय की सफेद बर्फरूपी) हँसी की चमक से भरा	full of the lustre of the laughter (of the Himalayas).

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

अर्बुदारावली	=	अर्बुद+अरावली
वीचिभिर्लालितम्	=	वीचिभि:+लालितम्
सदप्यस्त्यभिन्नम्	=	सत्+अपि+अस्ति+अभिन्नम्
तन्मामकम्	=	तत्+मामकम्
शोषितो नात्र	=	शोषित:+न+अत्र
भारतायार्पितम्	=	भारताय+अर्पितम्
मेऽनारतम्	=	मे+अनारतम्
विश्ववन्द्यैश्चरित्रै:	=	विश्ववन्द्यै:+चरित्रै:
यद्धि	=	यत्+हि
नैकमार्गै:	=	न+एकमार्गै:
कश्चिद्	=	क:+चिद्

संयोग:

विश्वबन्धुत्वमुद्घोषयत्	=	विश्वबन्धुत्वम्+उद्घोषयत्
समालोकयत्	=	सम्+आलोकयत्
विश्वमेकम्	=	विश्वम्+एकम्
नित्यमेव	=	नित्यम्+एव

अभ्यास:

1. **संस्कृतभाषया एकपदेन उत्तरं लिखत –**

(क) मम भारतं कुत्र भाति ? ....

(ख) भारतं कस्य हासप्रभया पूरितम् अस्ति ? ....

(ग) धरण्यां किं मोदताम् ? ....

(घ) मम अखिलं चेष्टितं कस्मै अर्पितं भवेत् ? ....

(ङ) अत्र कोऽपि कां न व्रजेत् ? ....

(च) भारतं कया लालितं वर्तते ? ....

(छ) अहं किं नित्यमेव स्मरामि ? ....

(ज) भारतं जगत् कीदृशै: चरित्रै: पावयति ? ....

2. संस्कृतभाषया पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) अस्मिन् पाठे केषां पर्वतानाम् उल्लेखः अस्ति ?

....

(ख) भारतस्य पञ्चनदीनां नामानि लिखत।

....

(ग) भारतदेशः संसारं कैः पावयति ?

....

(घ) भारतं कैः झङ्कृतं वर्तते ?

....

(ङ) मम भारतं कैः अन्वितं वर्तते ?

....

3. अधोलिखितेषु कथनेषु स्थूलाङ्कितपदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(क) मम भारतं **पर्वतश्रेणिभिः** सम्पूजितं वर्तते।

....

(ख) भारते **गङ्गायमुनादयः** नद्यः वहन्ति।

....

(ग) भारतं **सत्कलाभिः** लालितम् अस्ति।

....

(घ) भारतं **विश्वं** कुटुम्बवत् आलोकयति।

....

(ङ) भारते भिन्नाः **संस्कृतयः** सन्ति तथापि भारतम् अभिन्नम् अस्ति।

....

(च) भारते जनाः **अनेकमार्गैः** प्रभुम् आराधयन्ति।

....

(छ) अत्र जनाः **व्याधिना** पीडिताः न भवेयुः।

....

(ज) भारतेन **मह्यं** शुभाः प्रेरणाः प्रदत्ताः।

....

(झ) अहम् **अनेककर्माणि** कुर्वन् भारतस्य गीतानि गायामि।

....

(ञ) मम सर्वाणि चेष्टितानि **भारताय** अर्पितानि।

....

4. अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(ख) 'मोदतां राजतां पावनं भारतम्।' अस्मिन् वाक्ये 'राजताम्' इति क्रियापदस्य किं कर्तृपदं प्रयुक्तम् ?

(ग) 'भारतं वर्तते मे परं सम्बलम्।' अत्र 'मम' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(घ) 'भारतं नित्यमेव स्मरामि प्रियम्।' अत्र 'यदा-कदा' इत्यनयोः पदयोः किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(ङ) 'भारतायार्पितं मेऽखिलं चेष्टितम्।' अत्र 'चेष्टितम्' इति पदस्य किं विशेषणपदं प्रयुक्तम्?

(च) 'भूतले भाति तन्मामकं भारतम्' अत्र 'मामकम्' इति पदस्य कि विशेष्यपदं प्रयुक्तम्?

5. अधोलिखितवाक्यानाम् अर्थत्रयात् सर्वोचितम् अर्थं चिनुत –

(क) **भारतं वर्तते मे परं सम्बलम्**

(i) भारतं मह्यं पर बलं ददाति।

(ii) मम भारतदेशः अतीव शक्तिशाली वर्तते।

(iii) भारतं मम परमः आश्रयः अस्ति।

(ख) **नात्र कोऽपि व्रजेत् दीनताम्**

(i) अस्मिन् भारते कोऽपि नरः दीनः न भवेत्।

(ii) अस्मिन् भारते कोऽपि दीनस्य समीपे न गच्छेत्।

(iii) भारतदेशे दुष्टः दैन्यं प्राप्नुयात्।

(ग) **येन मह्यं प्रदत्ताः शुभाः प्रेरणाः**

(i) भारताय अहं प्रेरणां दास्यामि।

(ii) भारतं मह्यं सदा शोभनाः प्रेरणाः ददाति।

(iii) भारतेन सुन्दराः प्रेरणाः विदेशेभ्यः दत्ताः।

6. **मञ्जूषायां प्रदत्तानां विशेषणविशेष्यपदानां मेलनं कृत्वा शब्दयुग्मानि लिखत –**

यथा – भारतं सम्बलम्

भारतं, पावनम्, एकं, चेष्टितं, सम्बलं, केनचित्, अखिलं, व्याधिना, विश्ववन्द्यैः, प्रभुं, विश्वबन्धुत्वम्।

विशेषणानि	विशेष्याणि
....	....
....	....
....	....
....	....
....	....

7. **शब्दार्थैः सह मेलनं कृत्वा लिखत–**

(क)	अनारतम्	....	(i)	संवर्धनस्थली
(ख)	भानुजा	....	(ii)	पवित्रीकृतम्
(ग)	सौहित्यभूः	....	(iii)	प्रकाशितम्
(घ)	वल्लकी	....	(iv)	सततम्
(ङ)	भासितम्	....	(iv)	वीणा
(च)	पावितम्	....	(iv)	यमुना

8. **अधोलिखिताः श्लोकपङ्क्तीः पूरयत –**

(क) विश्वमेकं .... समालोकयत्।

(ख) वेदभा .... सत्कला ....।

(ग) अर्बुद .... श्रेणि ....।

(घ) जाह्नवी .... जलैः ....।

(ङ) .... भाति मे .... भारतम्।

9. **अधोदत्तं अन्वयं शतृप्रत्ययान्तपदैः पूरयत –**

पावनं विश्वबन्धुत्वम् ...., विश्ववन्द्यैः चरित्रैः जगत् ...., विश्वम् एकम् कुटुम्बकम् ...., मे भारतम् भूतले अनारतम् भाति।

अन्वयः

1. **अन्वयः** - विन्ध्य-सह्य-अद्रि-नील-अद्रि-माला-अन्वितम् शुभ्र-हैम-अद्रि-हास-प्रभा-पूरितम्, अर्बुद-अरावली-श्रेणि-सम्पूजितम् मे भारतं भूतले अनारतम् भाति।
2. **अन्वयः** - जाह्नवी-चन्द्रभागा-जलैः पावितम्, भनुजा-नर्मदा-वीचिभिः लालितम्, तुङ्गभद्रा-विपाशा-आदिभिः भावितम्, मे भारतं भूतले अनारतम् भाति।
3. **अन्वयः** - वेद-भा-भासितम् सत्कलालालितम् रम्य-सङ्गीत-साहित्य-सौहित्य-भूः भारती-वल्लकी-झङ्कृतैः झङ्कृतम् मे भारतं भूतले अनारतम् भाति।
4. **अन्वयः** - पावनम् विश्वबन्धुत्वम् उद्घोषयत्, विश्व-वन्द्यैः चरित्रैः जगत् पावयत्, विश्वम् एकम् कुटुम्बम् समालोकयत् मे भारतं भूतले अनारतम् भाति।
5. **अन्वयः** - वेष-भूषा-अशन-उपासना-पद्धति-क्रीडन-आमोद-संस्कार-वृत्ति-आदिषु यत् हि भिन्नम् सत् अपि सदा अभिन्नम् अस्ति, तत् मामकं भारतं भूतले भाति।
6. **अन्वयः** - अर्थ-काम-अन्वितम्, धर्म-मोक्ष-अन्वितम्, भक्ति-भाव-अन्वितम्, ज्ञान-कर्म-अन्वितम्, नैकमार्गैः च एकम् प्रभुम् आराधयत्, मे भारतं भूतले अनारतम् भाति।
7. **अन्वयः** - अत्र केनचित् कश्चित् शोषितः न भवेत्, कश्चन व्याधिना पीडितः न भवेत्, अत्र कः अपि दीनताम् हीनताम् (च) न व्रजेत्। पावनम् भारतं भूतले मोदताम् राजताम्।
8. **अन्वयः** - भारतम् मे परम् सम्बलम् वर्तते। (अहम्) प्रियम् भारतम् नित्यम् एव स्मरामि। भारतेन मे जीवनम् जीवनम् अस्ति। मे अखिलम् चेष्टितम् भारताय (एव) अर्पितम् (अस्ति)।

योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः-

डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीतगीतिकाव्यम् 'भाति मे भारतम्' अनेकवारं दूरदर्शनात् सचित्रं प्रसारितम्।

(ख) भावविस्तारः

(1) भारतस्य सरितः

गङ्गा - भागीरथी, जाह्नवी आदिनामभिः प्रसिद्धा नदी हिमालयात् उद्गमनात् परं 1560 मीलकं पूर्वं वहन्ती महोदधौ 'बंगाल की खाड़ी' इति स्थाने पतति। भगीरथः एतां सगरस्य षष्टिसहस्रपुत्रान् समुद्धर्तुं स्वर्गात् भूमिम् आनयत्।

यमुना - भानुजा, कालिन्दी, सूर्यपुत्री इति ज्ञाता हिमालये कलिन्दपर्वतात् उत्पद्यते।

चन्द्रभागा - चन्द्रस्य स्पर्शात् अमृततुल्यं जलं वहन्ती हिमालयात् निःसृत्य पश्चिमसमुद्रे पतति 'चनाब' इति नाम्ना प्रसिद्धा।

नर्मदा – दक्षिणप्रदेशीया पुण्यमयी नदी चन्द्रवंशीयहिरण्यतेजसः तपसा पृथिव्यामवतारिता जाता।

तुङ्गभद्रा – सह्यनामकात् पर्वतात् उद्गच्छति।

विपाशा – पाशमुक्तकारिणी 'व्यास' नाम्ना पञ्जाबदेशस्य प्रमुखा नदी।

(2) **भारतस्य प्रसिद्धाः भूधराः**

पर्वतः – पर्वभिः युक्त इति पर्वतः। भुवं धारयति अतः भूधरः, महीधरः इति कथ्यते। कथम् इति चिन्तयाम।

विन्ध्यः – भूमेः वेधनं कृत्वा भारतस्य मध्यभागे स्थितः।

सह्याद्रिः – पश्चिमीतटीयपर्वतशृङ्खला सप्तकुलपर्वतेषु गण्यते।

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥ (विष्णुपुराणात्)

नीलाद्रिः – इलावृत्तखण्डस्य पर्वतोऽयं 'नीलम' इति रत्नवत् दीव्यति।

अरावलिः – राजस्थानस्य प्रमुखा पर्वतश्रेणी इयं दिल्लीपर्यन्तं विस्तृता।

अर्बुदः – 'आबू' इति प्रसिद्धा पर्वतशृङ्खला राजस्थाने प्रसिद्धा।

हिमाद्रिः – पर्वतराजहिमालयः यस्य हिमं शिवस्य अट्टहास इव वर्णितं कालिदासेन।

(3) **सम्बद्धाः सूक्तयः**

(अ) **सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्**

(आ) **मन्दिरैर्मस्जिदैश्चैत्यगिर्जागृहै-**
रार्यगेहैगुरुद्वारकैर्भ्राजितम्।
कर्मभूः शर्मभूर्धर्मभूर्मर्मभूः
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥

यत्र मन्दाकिनी पापसंहारिणी,
यत्र गोदावरी चारुसञ्चारिणी,
देववाणी च यत्रास्ति मोदाकुला
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम्॥

(ग) भाषाविस्तारः

(अ) अधोलिखितवाक्येषु स्थूलाङ्कितपदानाम् अर्थभेदम् जानीहि–

(1) (क) नृपः प्रजाः **आराधयत्।**

(ख) धेनुम् **आराधयत्** गोपवृन्दं सुखमन्वभवत्।

(2) (क) जनसमूहः महोत्सवं **समालोकयत्।**

(ख) निर्माणकार्यं **समालोकयत्** निरीक्षकद्वयम् अतुष्यत्।

(3) (क) होमधूमः सर्वाः दिशः **अपावयत्।**

(ख) स्वचरणैः गृहं **पावयत्** योगित्रयम् उपादिशत्।

(4) (क) प्रधानाचार्यः विजयिच्छात्रेभ्यः पुरस्कारान् **उद्घोषयत्।**

(ख) क्रीडाङ्गणे मित्रस्य विजयम् **उद्घोषयत्** तन्मित्रम् हर्षध्वनिम् अकरोत्।

(आ) अधोलिखितवाक्यद्वयस्य स्थाने एकं वाक्यं लिखितम् अत्र। एवमेव स्वयं वाक्यनिर्माणं कुरुत-

(क) सः मार्गे गच्छति, स वृक्षं स्पृशति।

सः मार्गे गच्छन् वृक्षं स्पृशति।

(ख) अहं पत्रं लिखामि, अहं सङ्गीतं शृणोमि।

अहं पत्रं लिखन् सङ्गीतं शृणोमि।

(ग) बालिका लिखति, बालिका गायति।

बालिका लिखन्ती गायति।

(घ) गवां वृन्दं चरति, गवां वृन्दम् अग्रे गच्छति।

गवां वृन्दं चरत् अग्रे गच्छति।

कोऽहं वदतु साम्प्रतम्

वस्त्रनिर्माणकुशलः, गान्धिनाप्यभिनन्दितः।
शैत्यापहारिणामग्र्यः मम नाम अभिधीयताम्॥

भावार्थः – मया वस्त्रं निर्मितं भवति, गान्धिना वस्त्रवयने मम प्रयोगः कृतः, शैत्यं नाशयामि, अहं कः? मां परिचिनुत।

एहि हसाम

(द्वयोः काकयोः परस्परं वार्तालापः भवति)

प्रथमः काकः – बहिः आतपे मा गच्छ।

द्वितीयः काकः – किमर्थम्?

प्रथमः काकः – आतपकारणात् तव वर्णः कृष्णः भवेत्।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥

एक ही सत्यरूप परमेश्वर का विद्वज्जन विविध प्रकार से वर्णन करते हैं। उसी को (ऐश्वर्य सम्पन्न होने पर) इन्द्र, (हितकारी होने से) मित्र, (श्रेष्ठ होने से) वरुण तथा (प्रकाशक होने से) अग्नि कहा गया है। वास्तव में, वह (परमात्मा) सुपर्ण तथा गरुत्मान् (एक) है ॥

ऋग्वेद 1.164.46

Central Board of Secondary Education
Shiksha Sadan, 17, Rouse Avenue, Institutional Area, Opposite Bal Bhawan, New Delhi-110002